

: પ્રકાશક :

શ્રી લક્ષ્મીચંદ્ર જવેરચંદ સંમવી

મંત્રી

મહાવીર સાહિત્ય પ્રકાશન મંદિર,

હડીભાઈની વાડી : અમદાવાદ.

ખીજી આવૃત્તિ]

પ્રત ૫૦૦ [સંવત ૨૦૧૫ અષાઢ માસ

કિંમત. રૂા. ૪-૦૦.

: મુદ્રક :

ચંદુભાઈ ચતુરભાઈ શાહ

શૌર્ય પ્રિન્ટરી

તિલકરોડ, પાદશાહની પોળ સામે,

અમદાવાદ.

आमुख

संतपालजी के गीता-दर्शन को मैं प्रस्तावना लिखूँ ऐसी मांग हुई। और गीता के नाम से मैंने इसे कबूल किया। नहीं तो अक्सर ऐसे हमेलेमें मैं नहीं पड़ता। क्योंकि मेरी हालत मैं जानता हूँ। उनकी पूरी किताब तो मेरे सामने नहीं है। तीन चार अध्याय छपे हुए आये हैं। उनको भी वारीहीसे मैं नहीं देख पाया। यह मेरा नसीब मैं जानता ही था।

गीता पर झंकरते ले कर गांधीजी तक अनेक महापुरुषोंने अपनी कलम चलाई है। फिर भी नई नई टीकायें लिखी जाती हैं, और लिखी जायगी। ये सब प्रयास निरर्थक नहीं मने जायेंगे, जब तक ये किसी-न-किसी मनुष्यके जीवन में मददगार हो सकते हैं। और गीता की यह गूढ़ी है कि यह जीवनके लिये प्रेरणा देता है। सब वादोंसे अलिप्त रह कर गीताने सब का सार खींच लिया है। और इसी लिये निश्चय-पूर्वक यह मनुष्यको निष्काम आचरणमें प्रवृत्त करती है।

लेकिन गीताने से भी निकालनेवालोंने अनेक वाद निकाले हैं। और अगर उनके फेरमें हम पड़ते हैं तो गीता भी एक पांडित्यप्रथ धन सकता है; और जीवन के लिये निरूपयोगी हो सकता है। इस लिये मैं तो हमेशा भाष्योंको अलग रख कर गीता-भाषाका ही सीधा सहारा लेना पसंद करता हूँ, और वैसी ही सिफारिश करता हूँ। जितना भी समझमें आते जाये, तो साधकका काम हो जाता है।

फिर भी जब अनेक वाद पड़े ही हैं, और उनसे वचना दिमागके लिये अशक्य हो जाता है, तब कोई भाष्य अगर समन्वय कर देता है तो वह भी उपयोगी होता है। गीता का उपनिषद्, ब्राह्मसूत्र आदि से समन्वय करनेकी आवश्यकता पुराने टिकाकारों को इसी लिये महसूस हुई थी। वही आवश्यकता आज अधिक व्यापक स्वरूपमें, याने सब धर्मों और पंथों के साथ महसूस हो सकती है। उस दिशामें संत-राजजी के गीता-दर्शन का एक उपयोग होगा, अग्री ऊम्मीद हम इस सकते हैं। उनका जैन दर्शन से जगम परिचय है। वे गीता और जैन विचारका इस गीता दर्शनमें जगम-जगम सामंजस्य गाने हैं। यह अगर विनम्र हो गया तो कम से कम मुजरगी नायकों के लिये बहुत लाभदायी होगा। वैसे तो यह समन्वय गांधीजीने अपने जीवन में ही कर दिया है।

પ્રસ્તાવના

વૈનમુનિ અને ગીતા

એક વૈનમુનિ ગીતા પર લખે ત્યારે 'એ શા સારુ ?' એવી પ્રશ્નપત્રી થાય તે અનવાજીએ છે. કારણ, અનેક ભાષામાં અને સંખ્યાબંધ લેખો ગીતા પર લખાયું છે; છતાં વૈનમુનિને લેખે ગીતા પર લખાવામાં આ આવૃત્તિ કદાચ પહેલી જ છે. એટલે નિરાસાપૂર્તિ અર્થે થોડું કહું :—

મારા પરમ પૂ. ગુરુદેવ દ્વિવર્ણ શ્રી નાનચંદ્ર મદારાજે હિદાયતે એ શ્લોકોમાં કયો દત્તો, તેમાં ગીતાના શ્લોકો પણ દત્તા. ગુરુદેવે અમેને તે કંઈક કરાવેલા.

ત્યારથી ગીતા પર લેખો થયું હતું. ત્યારબાદ તે ગુરુ દેવનાં પ્રવચનોમાં :—

“યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।”
અને

“અદ્વૈષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ ધૃવ ચ ।
નિર્મમો નિરંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥
સન્તુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાઽઽત્મા દૃઢનિશ્ચયઃ ।
મય્યર્પિતમનો યુદ્ધિર્યો મદમક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥”

એ ભક્તસહજો અને તે પરત્વેનું એમનું આદ્ર્ લક્ષી ડાક
સચ્ચાત્ ગયું તેમ તેમ એ પરત્વે રસ જાગ્યો. પછી તો ભગવદ્
ગીતા સ્વાદસ્તે લખી પાસે રાખી, અને પ્રસંગે પ્રસંગે
નિગારાઈ દતી.

ન્યારે આચારાંગનો અનુવાદ કર્યો ત્યારે ગીતાનો ચાલી
ચાલીને અમૃતરસ પીધો. ત્યારથી હું સાધકોને કહેતો રહ્યો છું કે
ગીતામાં જૈનત્વનો આત્મા સોજે કળાએ દીપી બહયો છે.

ગીતામાતા—આચારાંગપિતા

ગીતાને જૈનગ્રંથ ગણવામાં મને લેશ પાણુ સંકેત થતો
નથી. આચારાંગના પરિશિષ્ટમાં જ સૈદ્ધાંતિક-સમન્વય, સાધનાત્મ-
સમન્વય અને શબ્દાત્મક-સમન્વય એમ ત્રણ વિભાગમાં જે ગીતાની
તુલના બતાવી છે, તે આ ગ્રંથમાં પાણુ મૂકી છે. એટલે હવે એ
વિષે વધુ કહેવાનું રહેતું નથી.

પરંતુ, એમ છતાં આ ગ્રંથના પાઠકને હું એટલું સૂચવું છું કે
તે આચારાંગને જોઈમાં જોઈએ એકવાર એકાગ્રચિત્તે વાંચી લે.
અને આચારાંગના પાઠકને તો હું આ ગીતાગ્રંથ વાંચવાનો ખાસ
અનુરોધ કરું છું. બન્ને ગ્રંથો પૂરેપૂરી રીતે શ્રદ્ધાપૂર્વક વાંચ્યા
પછી પાઠક પોતાનો માર્ગ ચોક્કસ સ્પષ્ટ કરી શકશે.

આ રીતે હું ગીતાને માતા કહું, તો આચારાંગને પિતા કહું;
એ બન્નેના યોગે જન્મતી સંસ્કૃતિ એ વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિ છે.

ન્યારે જૈન સંજ્ઞાથી જોળખાતા વર્ગમાં અદિસા, ત્યાગ
અને તપનો મૂળ આત્મા ધસધસાટ બિંધતો જણાય છે, ન્યારે
વૈદિક તરીકે ગણાતા વર્ગમાં આચારધર્મ તરીકે સ્નાન તથા ઘી-
દોહનો વિધિ જ પ્રધાન બનાય છે, બકિતને નામે આત્મશુદ્ધિના

તંગ દીલા થઇને મલિતતત્ત્વો જોર પકડે છે, અદ્વૈતવાદ માત્ર વાણી સ્વાદનો વિષય બની જાય છે, ત્યારે આચારંગ અને ગીતા-માતાનો સુયોગ અનન્ય જગૃતિ લાવે છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ

એ નિવૃત્તિરૂપી નૌકામાં બેઠેલા સંન્યાસીને પ્રવૃત્તિલક્ષનું ચુકાન ફીક કરવા ઠંદોળે છે, તેમજ પ્રવૃત્તિરૂપી સાગરમાં પડેલા ગૃહસ્થને નિવૃત્તિલક્ષનું તુંબડું આપી ઉગારી લે છે.

પ્રવૃત્તિલક્ષી નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિલક્ષી પ્રવૃત્તિ એમ બન્ને સમન્વય એ જ આત્મકલ્યાણ અને વિશ્વકલ્યાણનો સમન્વય સર્વધર્મોનું મધ્યગિરિ એ છે. વિશ્વશાન્તિનું અન્નેડ સા પણ એ છે.

ઉપલા વિચારોના સક્રિય અખતરાઓમાં હું રસ લેતો ત્યારથી મારી એ શ્રદ્ધા પ્રતિપળે દઢ થતી ગઈ છે.

મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિનું રણશિંગું

આચારંગની વ્યાસપીઠ પર મેં ગીતાનું ગીત ગાયું, તે જો અંકુર ઊગેલ તે આજે પલ્લવિત થયો છે. એટલે ગીતાની વ્યાસપીઠ પર હું મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિનું રણશિંગું વગાડું છું એમ પાઠક માને તો કશી હાનિ નથી. મૌલિક જૈનસંસ્કૃતિ એ વિશ્વવ્યાપી સંસ્કૃતિનું જ બીજું નામ છે. અને જો એમ જ હોય તો આજે તે સ્વાભાવિક છે.

બીજે કયાંય મુકામ નથી. આથી જ ગીતાગ્રંથ વિશ્વમાન્ય થયો છે. જૈનદષ્ટિ એટલે જગતના સર્વ મતો, સર્વ પંથો કે સર્વ ધર્મો રહેલા સત્યને આવકારવું. તું જોટો છે એમ ન કહેતાં, તું અમુ દષ્ટિએ સાચો છે એમ સાબિત કરીને અલ્પદષ્ટિમાંથી મહાસત્ય તરફ પ્રેરી જવો. ગીતાએ આ દષ્ટિમાં અજ્ઞ સફળતા મેળવી છે. તેથી જ ચુસ્ત મીમાંસકથી માંડીને ચુસ્ત વેદાંતીને પણ એ માતા આગળ દોડી જઇને બાળક બનવાની ઇચ્છા આપોઆપ થઈ છે.

અલગત ગીતાનું વસ્ત્ર વેદાંત છે અને ભૌતિક યુદ્ધની પીંછીથી ગીતાની શરૂઆત છે, એટલે એમાં જૈનસંસ્કૃતિનો આત્મા છે એમ માનતાં પહેલાં સહુ ડોકાઈ અચકાશે. ગીતાને સર્વાંગે અપનાવવામાં જૈનવર્ગને આવતી આ મુશ્કેલી નાનીસૂની નથી જ. વળી પરિભાષા ભેદે આવતો શબ્દભેદ પણ ચૂંચવણમાં મૂકી દે તેવો છે. એટલે આ વિષે સંક્ષેપે કહેવું ઘટિત છે. વિસ્તારથી તો આ ગ્રંથ વાંચવાથી જણાશે જ.

જૈનસૂત્રો અને ગીતા

જૈનસૂત્રોમાં પંચાસ્તિકાય અથવા લોકમાં રહેલાં ૭ દ્રવ્યો મહત્ત્વનો ભાગ છે. વેદાંતનાં કેવલાદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, દ્વૈત, દ્વૈતાદ્વૈત અને શુદ્ધાદ્વૈત એમ ઉત્તરોત્તરના ફિરકાઓમાં છવ, માયા અને ઈશ્વર એમ છેવટે મનાય છે, પરંતુ ગીતાએ જે તોડ કાઢ્યો છે, તે તોડ ત્યાં ન હોવા છતાં બધા ફિરકાઓને ગીતાનો તોડ ગ્રાહ્ય થયો છે. કારણ કે ગીતાએ એક પરંતત્ત્વને નિર્લેપ રાખ્યું છે, છતાં પ્રકૃતિ અને પુરુષ માંહેલા પુરુષને પ્રકૃતિના ગુણની આસક્તિને લીધે જન્મ-મરણમાં ભમવું પડે છે, એ વાત ચોક્કસ કહી દીધી છે. આમ માયા અસત્ હોવા છતાં એવા સવિકાર ક્ષેત્રમાં રહેલા પુરુષ માટે તો સત્ થઈ ગઈ છે. એમાંથી છૂટવા માટે આચાર નેષઁ; કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનથી ન વળે. અભિયર્થની અખંડ સાધના નેષઁ; કેવળ

તેના ઉચ્ચારવા કસુ ન વળ. પાશ્વ સહજ સમજરા ક
 ાસીને ગીતાએ વેદાંતના સિદ્ધાંતને ન અવગણ્યા છતાં બુદ્ધિ
 થું છે. જૈનસૂત્રોના દેહમાં કાર્ય કરતા ધર્માસ્તિકાય અને
 ક્ષતિકાય એ બંને સવિકાર ક્ષેત્રના પ્રતિ અને સંધાતના
 ાં તારવી રાકાય છે. કાળ વિશે તો બુદ્ધો સ્વીકાર છે જ.
 અને પુરુષ તથા પ્રકૃતિના શુદ્ધો અને સવિકાર ક્ષેત્રરૂપ
 યુ ગીતાને માન્ય છે. આની વિશેષ સમજ ગીતા સાથેના
 થ સમન્વયમાં અન્યત્ર છે.

પાભેદનો ઉકેલ

ગીતામાં સમન્વ છે. ત્યાં જૈનસૂત્રોનું સમક્રિત છે. ગીતાનું
 ધ ત્યાં જૈનસૂત્રોનું ચારિત્ર ધડતર. જૈનપરિભાષાના
 માને ઠેકાણે ગીતાનું સવિકાર ક્ષેત્ર. જૈનપરિભાષાના
 માને ઠેકાણે ક્ષેત્રજ્ઞ, અથવા અધિયત્ત. જૈનપરિભાષાના
 માને ઠેકાણે ગીતાનું પરધામ અથવા પરમાત્મા. જૈનસૂત્રોના
 માને ઠેકાણે ગીતાનું સુદૃઢ; અશુભ આસ્ત્રવને ઠેકાણે ગીતાનું
 જૈન સૂત્રોના સંવરને ઠેકાણે ગીતાનું સ્વભાવ જ આધ્યાત્મિક
 સમત્વયોગ. જૈનસૂત્રોની સક્રામનિર્જરા તે ગીતાનો અના-
 યોગ અથવા કર્મફલની આકાંક્ષાનો ત્યાગ.

જૈનસૂત્રોના કર્મબંધને ઠેકાણે ગીતાનો ભૂતપ્રકૃતિ બંધ
 શુણ્ણસંગ, જૈનસૂત્રોના રાગદ્વેષને ઠેકાણે ગીતાનાં કામક્રોધ
 રાગદ્વેષ. તેથી જ જૈનસૂત્રોનું સિદ્ધિસ્થાન એ ગીતાનું

મહિંસા અને ગીતા

મા રીતે જૈનસૂત્રોમાં મુખ્ય ૭ દ્રવ્યો અને નવતત્ત્વોનો
 ની દષ્ટિએ ગીતા સાથે સુમેળ મળ્યાં. પછી પણ ભૌતિક

મુશ્કેલી સિદ્ધિ પામવા ગીતાની અદિત્યા અને જ્ઞેતાની અદિત્યા
નજી સમીપ થયાં છે, એ સમાપ્ત રહે છે.

અદિત્યામાં જ્ઞેતામુખી જે ત્યાં બેઠાં થયાં છે, તેમનાં બીજાં મંથન
ગયા નથી. એટલું જ નહિ. આને એમણે સાધવાના હોવામાં એ
અદિત્યાને આત્મા રીતે બેઠારી પણ છે. જ્ઞેતામંથનમાં એક વસ્તુ
છે : અત્યા સાર્થની અત્યાગત્યાની માગણીનો અત્યાગ કરનાર
સદર્શનને અત્યા સાર્થને મળીને અત્યાગ તરીકે દાવ બેઠેલો.
ત્યાં છેવટે સદર્શનનાં સત્ય તરીકે આત્યા, ત્યારે રાત્રિ અત્યાત
છેડેલા એ બનવા જોગ હતું, પણ રાત્રિને દાવે મેલો અત્યા સાર્થનો
પદ એ જ સદર્શને અટકાવ્યો. ભરપૂર દિંસાના મુખમાં આત્યા
અદિત્યા પાળતી અને કટ્ટર વિરોધીનો પ્રેમ ભર્યો સામનો કરી વિન્ય
મળ્યા પછી, વિન્યમાળા વિરોધીને જ પહેરાવીને પ્રેમ પાથરવો
એ અદિત્યાની સક્ષમતા છે. આવાં તે આવક અને અમળેલાં અનેક
ઉદાહરણ છે. આ અર્થ દ્રવ્ય અને ભાવ બંને પ્રકારની અદિત્યાની
વાત. પણ જ્ઞેતાતત્ત્વસાન બે વિશ્વવ્યાપી હોય, તો એણે આત્યામાં
મધ્યમ માર્ગ પણ કાઢવો જોઈએ. આ રીતે જાણીને લાગુતા નિમિત્તે
નહિ છતાં અનિવાર્ય રીતે ત્યાં થતી દિંસા એ દ્રવ્યમાં દિંસા છે
અને ભાવમાં અદિત્યા છે, તો તેવી દિંસા એવી પાપકર નથી
અને એવી બંધનકર પણ નથી, કે જે પાપ કે બંધન ન હટી શકે.
કારણ કે આવો સાધક પોતાથી થયેલી દિંસાનો ગર્વ નથી લેતો કે
દિંસાને કાળે વિન્ય નથી ચડાવતો, પણ બેઠેલો થયેલી દિંસામાં
પોતે નિમિત્ત થયો, તેના હૃદયપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કરે છે અને
વિન્યનો ત્યાગ કરી, અદિત્યાને માર્ગે આગેકદમ ભરે છે. આવું
પાત્ર, ભાવઅદિત્યાક હશે પણ છેવટે દ્રવ્ય અદિત્યાક બનશે જ, મારે
તેમનું સમક્ષિત ભાંગવું નથી. આ ઉદાહરણ એટલે નામના રાત્રિને
લાગુ પડે છે.

ગીતાના કૃષ્ણચંદ્ર યોગેશ્વર છે. જ્ઞેતામંથન એટલે પણ

સમકિતી છે. એમનું લગવાન સ્વરૂપ દુનિયાથી નિરાશું છે. આગામી તીર્થ કરે જોવીરીમાં તીર્થ કરે લગવાન તરીકે જૈનસૂત્રોએ પ્રથમથી જ એમનું સર્વોત્તમપદ નિષ્પત્ત કરી નાખ્યું છે.

પણ જૈનસૂત્રોને તો સ્થૂળ અદિંસાનું ક્ષેત્ર પણ જરાજર રાખી જતાવવું છે અને સૂક્ષ્મ અદિંસાનો આત્મા તો પહેલો જ જોઈએ એમ એ માને છે, એટલે જૈનસૂત્રો સ્થૂળ અદિંસાનો સાવ બેપરવાઈથી છોડી દેતાં નથી. આથી જ જૈનસૂત્રોમાં અદિંસાની કીણવટથી સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. આદર્શ ત્યાગનું વલણ પ્રધાનપણે છે. છતાં જો અદિંસાનો સૂક્ષ્મ આત્મા સરી જાય અને સ્થૂળ ક્ષેત્ર જ માત્ર સજીવગારીને રાખવામાં આવે, તો તેના કરતાં તો નિરુપાયે જ્યાં ક્ષેત્ર જગદે ત્યાં જગડ્યા દબને પણ અદિંસાનો આત્મા જગાવી લેવો એ જ એને પ્રિય છે. જૈન આગમમાંના એટકની પણ આ દશા હતી. મહાભારતના પાંડવ-પદ્માના યુદ્ધની પણ આ દશા હતી. એટલે જ ગીતાને એ યુદ્ધની ક્રિયામાં અદિંસાનો આત્મા ઉગારવા માટે મહાભારત-યુદ્ધની પીછીનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે.

ગીતા અદિંસામાંથી ઉદ્ધાવી છે, તેથી જ તેમાં આધ્યાત્મિકતા ખૂબીથી ઝગડે છે.

ગીતારૂપી પુલ

આટલું સમન્વયા પછી ગીતા એ વૈદિક ગ્રંથો અને જૈનસૂત્રો વચ્ચેના ધ્યેયમાં, વસ્તુતઃ નહિ છતાં આભાસે દેખાતી, મત-બેદરૂપી ખાઈના અનુસંધાનમાં પુલની ગરજ સારશે. વચ્ચે પડેલી દીવાલોને બેઢવામાં ભગીરથ શસ્ત્રની પૂર્તિ કરશે. એમ માનીને મેં ગીતાને માતા ગણીને એ ગોદનો લાલ ઉઠાવ્યો છે.

ગીતા તત્ત્વનો વિસ્તાર જોવો હોય તો ?

હું ગીતાના અતિદાસિક મુદ્દાને કાળદૃષ્ટિએ નહિ ગણું. સંસ્કૃતિનું ઘડતર એ જ જેને અતિદાસિક દૃષ્ટિબિંદુ હોય અને છે, તો પછી ગીતાકાળ પહેલો કે જૈનમુવકાળ પહેલો એ ચર્ચા નિર્ધારક છે. કાળમાં કાળ પહેલું હોય, તેથી એ કંઈ જાણું કે નીચું સ્થાન પામી શકતું નથી. છતાં એટલું કહું કે ગીતા માંહેલા જ્ઞાનને વધુ વિસ્તારપૂર્વક જોવા માટે જૈનમુવકો નિહાળ્યા વગર નહિ આવે. ગીતાની પ્રકૃતિના ત્રણ ગુણો કે સવિકાર ક્ષેત્ર માંહેલા એકત્રીસ તત્ત્વો વાંચ્યાથી જેને સંતોષ ન થાય, તેને જૈનમુવકોની વિશાળકર્મ-મીમાંસા અવશ્ય સંતોષ આપશે. નંદીમુવકમાં જ્ઞાનની જે ક્રીયુવત ભરી વિચારણા છે. ભગવતી મુવકમાં જે વૈજ્ઞાનિક પંચાસ્તિકાવ્યાન અને ખીછ અનેક બાળતોના સ્વરૂપ ખતાવવામાં આવ્યાં છે, પન્નવાણાછમાં પણ જે પૃથક્કરણ છે, તે ગીતામાં નથી. ઉત્તરાધ્યયન મુવકમાં આવેલી લેશ્યાનું સમાધાન અલગત ગીતાના ઔદ્દમ અધ્યાયમાં છે; પરંતુ જૈનમુવકોમાં જે વિસ્તાર છે, તે ત્યાં નથી. કર્મનું વૈજ્ઞાનિક દળનું નિરૂપણ બૌદ્ધગ્રંથોમાં સરસ મળતું હોવા છતાં જૈન તત્ત્વ જ્ઞાન એ બાળતના હિંગાણમાં અન્નેર જ છે, એમ કમ્બજ કરતું પડે છે. એટલે ગીતાથી જેને તત્ત્વજ્ઞાનામૃત પીતાં પીતાં પણ તૃપ્તિ ન મળે તેને જૈનમુવકો વાંચવાની હું ભલામણ કરું છું.

ગીતા એ તો ગીતા જ છે

આટલું જૈનમુવકોમાં હોવા છતાંય ગીતામાં તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારનો, જગત અને હવનનો સુમેળ જે સદ્ગતાથી મૂક્યો છે, તે સદ્ગતા ખરેખર જ અસીદિક છે. આમ જોતાં ગીતાના સંકલનાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનથી લેશ પણ અન્નણ હોય તેમ લાગતું નથી તેઓમાં સમતાની બુમિકા મુંદર ઝળાઈ રહેલી દેખાય છે. જૈન

તત્ત્વગોષ્ઠિગમ્યુત્તરે સંક્ષેપમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાન અને આચારને સમાવ્યાં છે. એ રીતે એ ગ્રંથનું સ્થાન ઉત્તમ છે. શ્રીમદ્ રાજ-ચંદ્રએ જૈનેશ્વરોને ચાવી ચાવીને આચારની શીડી 'અપૂર્વ અવ-સર'માં આપાદ રીતે ગોઠવી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ઉત્તરાધ્યાપનમૂલ એક જૈનદષ્ટિનું મનોદર સંકલન છે. સમયસારના કૃતાંએ સ્વસમયનું ન્યાયપુરસ્કાર મંડળ કરી શ્રિયાજ્ઞના ઉઘાડવા નરર પ્રવાસ કર્યો છે; પરંતુ આચારાંગ અને ગીતા એ જનનેનું ગોત-પોતાની કક્ષાએ એનું મહત્ત્વ છે, કે જે વાણીમાં આવી શકતું નથી.

ગીતા એ જૈનતત્ત્વનો ભોમિયો

પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું જોઈએ કે ગીતામાં એક પણ તત્ત્વ જૈનતત્ત્વનું વિરોધી નથી. ગીતા એ તો જૈનતત્ત્વની ભૂમિકાનું માર્ગદર્શન છે. જેમ જૈનેશ્વરોને આત્માથી પ્રત્યક્ષ જાણાય તે જ જ્ઞાન-જાણીનું અજ્ઞાન લાગે છે, તેમ ગીતા પણ કહે છે કે "પ્રત્યક્ષાઢવગ્મ ધર્મ્ય મુમુક્ષુર્લે કર્તુમશ્ચયં" એ જ સાચું જ્ઞાન. જ્યાં નિરહંકારીપણ ત્યાં જ આવું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન ઉપજે.

આંખથી દેખાય તે જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન એવા ન્યાયપરિભાષામ નિરૂપણનો આ કેવો સચોટ જવાબ છે? ધ્વજિરકર્તૃત્વવાદનો એમણે હેઠ ઉઘાડ્યો જ છે. ગુરુ સ્વરૂપે પોતે પ્રભુ બની પ્રાણીમાત્રમાં પોતે છે, પણ જિજ્ઞાસુ મનુષ્યમાં પ્રગટપણ છે ચક્રદી દેશીને હેવટે પોતામાં જ પ્રભુ છે, વિકાસ પામેલો અવતારી છે, એમ સંપૂર્ણ મોક્ષનો સર્વને પોતામાંથી જ અધિકાર સમજાવ્યો છે.

જિજ્ઞાસુ ને કરશે એ

(૧) પવિત્ર વિચાર, (૨) પવિત્ર વાણી, અને (૩) પવિત્ર કર્મ.

સમુદ્રપૂજા, સૂર્યપૂજા. આતસ (અગ્નિ) પૂજા અને હોમ-હવન બધું એ અર્થે છે.

પાકદાદર અદુરભજવની દયાનો એ જ પ્રસાદ છે. જરથોસ્તી પ્રજ્ઞના પ્રભુત્વું નામ જ ને 'પાક' છે તો પવિત્રતા અને પરાપકાર એને પ્રિય કેમ ન હોય ?

આટલું કહ્યા પછી પણ ગીતાનાં વચનો એ ચારે શાસ્ત્રોનાં વચનો સાથે પરિશિષ્ટમાં ટાંકવામાં આવ્યાં છે. એટલે તે નોંધ લેવા લગામણુ છે. એ પરથી એ ધર્મોર્ણી નદીઓ ગીતાના અખાતમાં કેળી રીતે મળે છે, તે સમગ્રશે. એક સ્થળે ચુસ્ત યહુદી ભાર્ત એક. એચ. મોક્ષમ કહે છે તે આ કથનને ટેકા આપનારું છે.

"મારી શક્તિ મુજબ મેં ગાઈમિલનો યથાર્થ અભ્યાસ કર્યો છે...એમાં જે લખાયું છે, તે ગીતાના સારરૂપે છે. પણ ગીતામાં જે (ખીજું વધુ) મળે છે, તે ગાઈમિલમાં મળતું નથી." *

અં ગીતા યદ્યનમંથનો ઉકેલ આપનાર કોણ છે ?

ગીતાની આવડી* પણ આટલું પ્રસ્તાવનાએ બોલ્યા પછી પાંચે એમ લખ્યું કે ગીતામાં એવું શું છે કે એની આવડી ન કરી શકાય ?

એ સૂચન આ જ વચનો પ્રશ્ન કર્યો અને અવગતને માન્યતા મળી. એ સૂચન એ જ સૂચન પ્રયત્ન કરવાનો અર્થ.

* ગીતાના અર્થને સમજાવવા માટે આટલું પ્રયત્ન કરવાનો અર્થ.

અને ખરે જરૂરે જોયે પોતાના બે પ્રશ્નોના સંતોષકારક જવાબ તત્કાલ મેળવ્યા એટલે એ બીજા પર આકર્ષિત થઈ ગયા. પહેલાં તો એ જાણ્યો પોતાની સમિતિ અને સ્મૃતિની લદ્દા યુગી કસોટી કરી લીધી. સહેજે એ માંગ્યા હવે એના નાંદના, પણ આખરે બીજામાનાને ખેલે એ જાણ્યો મસ્તક મુકાબુ. એમણે પોતે જ લખી લીધેલા એમના પ્રશ્નોના સારમારુ અર્થો અવતરણ કરીશ એ પરાધી બીજા પણ તેવા વિદ્યાધુએને તે જ પ્રકારે સમાધાન મળશે એમ માનું છે.

પાંચ વર્ષના નવા યુવાનને વિતાહિત હવન છાતું કે પ્રહારથી હવન એ મૂંઝવણ ચતાં બીજાએ સંબોધક માનીને એ પ્રશ્ન મૂકે છે.

બીજાએ સંબોધકમાં જેવા મારે અદાર અધ્યાયોના સંદેહે નામનિર્દેશ પ્રશ્નોત્તરીની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નો પોતે જ છે-
અદારે અધ્યાયો પૈકી પોતાના પ્રશ્નોના ઉત્તર જેવા મારે

ઘડેલા ખરડો

(૧) માણસ ક્યારે બૂલાવામાં પડે ?

(૨) જ્ઞાન-સમજણ ક્યારે આવે ?

(૩) કર્મયોગ એટલે શું કરવું ?

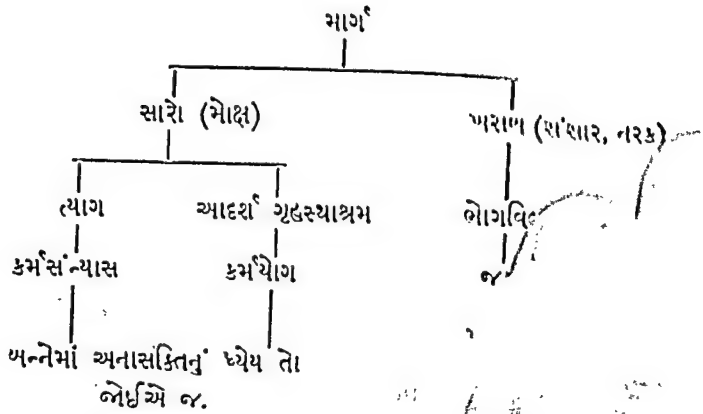
(૪) જ્ઞાન-સંન્યાસ શા મારે ?

(૫) ક્યું કરવું, ક્યું ન કરવું ?

(૬) આત્માને શી રીતે ઝોળખવો ?

(૭) શાંતિ મારે અને સિદ્ધિ મારે ક્યો ક્યો માર્ગ લેવો ?

તારીજો

ત્રેયાર્થી માટે તો સારા માર્ગમાંથી જ એ પ્રશ્નનું સમાધાન શોધવાનું રહે છે અને મળી ગયું.

પ્રશ્ન બીજો

અપયશ કેમ ગમતો નથી

કુદરતી રીતે એમ જવાબ મળ્યો કે તે આસક્તિ (કામ) છે. હવે ગીતાગ્રમાં આ માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી આ પ્રશ્ન શ માલમ પડ્યું કે ઉપરો પ્રશ્ન ચવાનું કારણ ન હતું. માટે 'જ્ઞાન' વિશે ગર્વતો 'સાં' બીજો અધ્યાય છે તે જોયો. જોતાં જોતાં 'અપયશ એ મૃત્યુ કરતાં ખૂબી ગીન છે. [૨

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થયો કે, તો ક્રોધ પણ મૃત્યુ કરતાં બૂરી
 બીજ છે, છતાં શા માટે તે ગમી જતો લાગે છે ? જવાબ માટે
 મેં ખરડા પ્રમાણે આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનું કારણ પૂછ્યું ને
 તેમને જણાવ્યું કે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થવાનું કારણ એ હતું કે મને શા
 માટે આમ ? એ પ્રમાણે સવાલ થયો હતો, તો આના સમાધાન
 માટે જ્ઞાન અને કર્મનો પૃથક વિવેક બતાવતા ચોથા અધ્યાયમાં મેં
 જોયું અને ત્યાં મળી આવ્યું કે રાગ એના મુળમાં છે. (આત્મી
 સાગિતી અધ્યાય બીજામાં મળી) માટે જ જો રાગ કાઢી નાખીએ
 તો ક્રોધ પણ અપયશ જોવા જ લાગશે.

હવે બીજો પ્રશ્ન એ થયો કે જો રાગ કાઢવાથી ક્રોધ ટળે, તો
 ક્રોધથી અપયશ ટળે ?

અપયશ ટાળવા માટે શું કરવું ? શું ન કરવું ? એમ પ્રશ્ન
 મેં માટે મેં ત્રીજો અધ્યાય જોયો અને (૩-૪૧)માં જવાબ
 જોયો કે તું 'પહેલાં તો ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી જ્ઞાન અને
 અનુભવનો નાશ કરનાર કામનો અવયવ ત્યાગ કર. એટલે કે તું
 અનાસક્ત થઈ જા.

(લોકોમાં માન મેળવવાની આસક્તિ કાઢી નાખ.)

અથવા પ્રશ્નોનું સમાધાન ગીતામાં કેમ મળે ?

મ. ગાંધીજી કહે છે કે "જ્યારે જ્યારે મને મુશ્કેલી પડે
 ત્યારે હું ગીતામાતા કને દોડી જઈ છું, અને તે મને કદી નિ
 કરતાં નથી" એવું આ જીવંત જીવંત પ્રમાણ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક
 લાઇ ગીતા જોશે, તેને જરૂર એ સમાધાન મળશે જ. હ
 ખરડામાં પ્રશ્નકારને આજો અધ્યાય સાંગોપાંગ જોતાં પહેલ
 એ જ અધ્યાયનું સ્વાભાવિક પાતું ખોલીને આગળના અને

પાંચ પાંચ એકેએક સંજો ૫૦ માં પૂરું ગણાવાનું ન મળે તે ૪૨ આખો અધ્યાય તરીકે આપણે નમો સૂચવે છે.

દુષ્ક્રમના અંગત પ્રસંગે ૪૨ નામિ બારેકે ચારે લેખના ચાર પ્રશ્નોનો સંતોષદાયક ઉત્તર ગીતામાં મળી એકે ૪૨. કોકરૂરી વિદ્યા કે આયુર્વેદનું મેય આધ્યાત્મિક, માનસિક અને શારીરિક એમ ત્રિવિધ આરોગ્ય છે.

આધ્યાત્મિક આરોગ્યનો અભાવ ૪૨ મુખ્યત્વે બીજી બીમારી-ઓમાં કારણબૂત છે. તે ત્રિં ગીતામાં પૃષ્ઠગ લખાયું છે; ૭ ગીતાએ સાત્ત્વિક આદારના સ્પષ્ટ પ્રકારે આખી દ્રઢ આયુર્વેદ માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. તપના શારીરિક, વાચિક અને માનસિક તેમ [૧૭-૭] પાછા ને ત્રણ પ્રકારોને પણ સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પેટા પેટા પાડી તપનું આદર્શપાત્રું સિદ્ધ કર્યું છે [અ. ૧૭-૧૫ થી ૧૬] એકંદરે ગીતા અતિ ઉપવાસ કે આ બાઉધરાપાત્રું એવ વચ્ચેની માધ્યમિક સ્થિતિ અને નિયમિતતા પસંદ કરે છે. [અ. ૬. ૧૬-૧૭] જેમ શારીરિક નયઝાઝમાં વાત, પિત્ત અને કફની અસમતા કારણરૂપ છે, તેમ આધ્યાત્મિક નયઝાઝમ સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમેગુણની અસમતા ૪૨ કારણરૂપ છે [અ. ૧૪.]

સ્વરોદય શાસ્ત્રનું મુખ્ય કેન્દ્ર સમતા છે, પણ પ્રાણાયાસ સિદ્ધિથી ઉપજતા લૌકિક ફળની લાલચથી જરૂર વાર્યા છે. [અ. ૫, ૨૭-૨૮].

અલંકાર શાસ્ત્રમાં ઉપમાનું મહત્ત્વ છે. ગીતામાં એ ઠેરઠેર આવે છે. [૧૩. ૩૧-૩૨].

રસ શાસ્ત્રમાં શાંત રસ પરમ પ્રધાન છે, તેમ ગીતામાં શાંત

રસ પરમ પ્રધાન છે. શાંત રસમાં વીર, રોદ્ર, અદ્ભુત, કરુણ
 વગેરે રસ દ્વધમાં સાકરની જેમ ભળી ગયા છે. [અ. ૧૧-૧૫] ભાષા
 દૃષ્ટિએ તો ગીતાની પ્રસાદ-મધુર-શૈલી અને લાક્ષણિક શૈલીની
 મહત્તા છે જ. કાવ્યદૃષ્ટિએ જો કાવ્યનું લક્ષણ ધ્વનિ લઈએ તો
 તે પણ ગીતામાં છે અને કાવ્યનું લક્ષણ રસાત્મક વાક્ય લઈએ
 તો તે પણ છે જ. ન્યાયદૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ
 ગુરુદેવની દલીલો અને પ્રમાણો સંપૂર્ણ સચોટ છે, એમાં કાણ ના
 કહેશે? ગણિતશાસ્ત્ર અને કાળજ્ઞાનના વિષયને પણ એમણે છોડ્યો
 નથી. [અ. ૮-૧૭ થી ૨૭] અને ગીતા સ્વયં જ કળા છે.
 ભોક્તા એને ભોગવી શકશે. આમ બધું હોવા છતાં “અધ્યાત્મવિદ્યા
 વિદ્યાનામ્” અધ્યાત્મ વિદ્યા સર્વ વિદ્યાઓમાં ઉત્તમ છે એટલે એ
 તરફ જ એનો ઝોક છે.

ગીતાનો નિષેધ

ગીતાનો સાર સાવ સંક્ષેપમાં અને એક જ શબ્દમાં કહેવો
 હોય તો તે “ઉપયોગ” અથવા જૈનપરિભાષાના “જતના”
 શબ્દથી કહેવાય. જૈનસૂત્રોમાંનાં કિંમતી અંગસૂત્રોમાંનું એક હાલ
 ઉપલબ્ધ નથી. તેનું નામ દૃષ્ટિવાદ છે. ખરે જ ગીતા એક દૃષ્ટિએ
 તો દૃષ્ટિવાદસૂત્ર જ છે. તું આ માર્ગે જઈશ તો તારા માર્ગમાં
 આટલી મુશ્કેલીઓ અને આટલી સગવડો છે, આ માર્ગે જઈશ
 તો આટલી સગવડો અને આટલી મુશ્કેલીઓ છે. આટલી શક્તિઓ
 હોય તો આ માર્ગે જ અને એ શક્તિ ન હોય તો આ માર્ગે જ.
 બસ અતુલની સલાહ આપવી એ જ ગીતાનું કામ.

અર્જુનની પ્રકૃતિના પરિચિત હોવાથી શ્રીકૃષ્ણગુરુદેવે કર્મચોગનો
 માર્ગ બતાવ્યો. અને કર્મચોગની મુશ્કેલી દૂર કરવા માટે કર્મફલનો
 ત્યાગ અથવા આસક્તિત્યાગની દૃષ્ટિ આપી. કર્મની ભયંકરતાથી

મહાત્મા મહાત્માની કામ તેમ જ પદ્મના જેવી સ્થિતિમાં
જીવતા આવી અવસ્થામાં મહાત્માની સ્થિતિ આમ નોંધવા
જોઈ છે.

આટલું જ્યાં તે લગભગના આત્માઓમાં રાખેલ છે
સંસ્કારો પાંચેની સાથેના અવસ્થા વિશેષમાં માટે સહિત
કામ ન હોય, તે લગભગનાની સ્થિતિમાં મોલાંબળ માટે
કામ અને આંતરિક અવસ્થા ન હોય અને તે વિગતી મહેત
કામ મહત્ત્વાર્થ તમા અવસ્થા મહેત્ત્વા અને કામકામ મહત્ત્વા
કામ અવસ્થાની જ પદ્મ ન જાણે હોય, તે આ સ્થિતિમાં જોવા
સહેલ ન જ જાણે હોય.

જીવનશૈલિમાં પદ્મના જે. વિગત, કવિત્વ નાનાસા, મ
જોઈએ તે કી વિગતમાંની કવિતા, કાંતેમરી જોવા, કામકામો
જોવા તજાઈ, મહાત્માના તમા જીવનમાં કવિતા મોટા પેટિ મધ્યની
જાહે મારી, કામ વિગતી અને કવિતા પૂર્વ જાહે પાંચેની જીવનની
આવિષ્કાર, જે. કવિતામાં કવિતાની કવિતા આજ મહાત્માની પૂર્વ
તેજાઈ છે. અને કવિતાને કવિતામાં કવિતા છે. તે સંસ્કાર ત્યાં
જોવા જોઈ છે અને જુદા જીવનમાં કવિતામાં ત્યાં જોવા જોઈ
છે, તે વિગત કવિતામાં પદ્મ મહત્ત્વા છે.

જીવનનાં પાંચેનાં વિગત માટે નમ્ર મન

જીવનનાં પાંચેનાં આજ કવિતામાં કવિતામાં કવિતાની
કવિતા આમાં કવિતા કવિતામાં કવિતા, અને તે કવિતા મોટાં છે.
પદ્મ કવિતા સંસ્કાર સાંતેના જ કવિતા કવિતા છે. કવિતામાં પાંચેનાં
જે. આજ કવિતામાં કવિતા કવિતામાં કવિતા કવિતામાં કવિતા
મહત્ત્વામાં જ કવિતામાં કવિતા છે.

વિદ્વાનો અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનો શ્લોક સંખ્યા વિષે ખૂબ જ મતભેદ છે. મારો અંગત મત એ વિષે એ છે કે સાતસો શ્લોક સંખ્યા ખૂબ સહેતુક છે. એથી વધુ મળતી સંખ્યામાં ખાસ નવીન તત્ત્વ મને મળેલી પ્રતોમાં લાસ્યું નથી અને એ સાતસો શ્લોક સંખ્યામાંથી ઘટાડો કરવામાં અમુક બાબતો છોડી દેવી પડે છે.

પાઠાંતરો પણ જે સ્થળે ન છૂટકે લેવાં પડ્યાં છે, ત્યાં જ આ ગ્રંથમાં લીધાં છે. પાઠક એ નિર્ણય સ્પષ્ટ જોઈ શકશે. કંડિકાઓ અને ગીતાશ્વના

પ્રત્યેક અધ્યાયને અંતે આવતી કંડિકાઓ, કેટલાક લાપાંતર-કારોએ છેક જ મૂકી દીધી છે. કેટલાક ટીકાકારોએ એ કંડિકાઓને ખૂબ મહત્ત્વ આપ્યું છે.

આ ગ્રંથમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં એ કંડિકા વિષે નોંધ વિવરણ છે. બીજા અને ત્રીજા અધ્યાયને વિષે એ કંડિકાઓનો સંદેશમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને પછી બાકીના પંદર અધ્યાયોમાં લખી નથી, તે એટલા સારુ જ કે એકવાર સમજાયા પછી પુનરુક્તિ કરવાની વારંવાર જરૂર નથી. જતાં એટલું અહીં એ વિષે ખાસ કહેવું જોઈએ કે એમાં 'કંઠ, તત્, સત્' થી શરૂ થતો ઉચ્ચાર પણ ખાસ જે હેતુપૂર્વક છે, તે વિષે પાઠક સત્તરમો અધ્યાય વાંચશે એટલે ખાતરી થશે. એ સિવાયનો કંડિકાનો ભાગ એ સૂચવે છે કે ઉપનિષદો, જ્ઞાનવિદ્યા અને યોગશાસ્ત્ર સર્વનો ગીતામાં સમન્વય છે, એ સર્વનું માખાનું છે.

ગીતાના અધ્યાયોનું નામકરણ દ્રોષ પ્રતોમાં જુદું મળે છે, જતાં થોડી આગત્તિઓમાં જે નામો છે, તે આ ગ્રંથમાં મૂક્યાં છે અને તે કંઈ દ્રષ્ટિએ સાર્થક છે, તે અનુવાદ અને નોંધમાં પ્રાયઃ જણાવ્યું છે.

ગીતાશ્લોક રચનામાં આવતા યોગ, ક્ષણ, આત્મા અને
 ત્વ એ શબ્દો અર્થગ્રસ્ત હોવા છતાં, જ્યાં જે અર્થ વધુ અંધ
 રીતે તે જ અર્થ ઘટાવેલો ગ્રંથવાચક આ ગ્રંથમાં જુએ, તો આ
 પત્રીન રીતિ જોઈને નવાઈ ન પામે. ગીતામાં નિયત, સ્વભાવજ,
 સદજ એમ કર્મને લગાડતાં વિશેષણો વિશે પણ આ ગ્રંથમાં તે જ
 રીતિ અખચાર કરી છે. ચતુરે પણ કુદેશુદે સ્થળે વ્યાપક
 અર્થમાં દાખવ્યો છે. સ્વધર્મ શબ્દનું પણ તેમજ સમજવું. વળી
 ચિત્ત, આત્મા, શુદ્ધિ, હૃદય, મન આ શબ્દો ગીતાના 'આત્મા'
 શબ્દમાંથી કેટલોક વાર નીકળે છે. તેના સ્થળે જ્યાં જે જે ધર્મિત
 હોય, તે તે લીધેલા છે. અહીં બતાવેલો આત્મા તે બહિરાત્મા,
 અંતરાત્મા જ નહિ. ઉપરાંત પરમાત્મા તત્ત્વ નિરાણું લઈ, આત્માની
 ત્રિવિધ દશા સમજાવવામાં આવી છે. આ પરથી પાંદક સ્પષ્ટ
 સમજ સકશે કે શ્રીકૃષ્ણગુરુજીએ પણ ગીતાને [૧-૧૨] શ્લોકમાં
 બહિરાત્મા તરીકે બતાવેલ છે, પંદરમા અધ્યાયમાં પરમાત્મા તરીકે
 અને છતર સ્થળોએ પ્રાયઃ અંતરાત્માની દૃષ્ટિએ જ બતાવેલ છે
 અને તે પ્રમાણે જોલેલ છે.

અર્જુનને દિવ્યદષ્ટિ આપીને અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વ-
 દર્શન દેખાડ્યું, તેનો લાક્ષણિક અર્થ એ છે કે અર્જુનને ગીતાની
 દિવ્યદષ્ટિથી ગીતાના આત્માની જ સ્થૂળ વિભૂતિ જોઈ લીધી,
 અને છેવટે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ લીન થવાનું એને સૂચ્યું.

ગીતાની રચના વ્યાસ મુનિએ કરી કે કોઈ અન્યે ? એ
 સંબંધે મંથ જતે જ ખુલાસો કરશે. સંજ્ઞાને એના ગુરુવ્યાસજીએ
 દિવ્યઅણુ આપ્યાં, તેથી એ યુદ્ધવૃત્તાંત જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે,
 એ કવિની કાલ્પનિક છટા છે. કેટલાક માને છે તેમ જો મહાભારતનું
 યુદ્ધ ખરે જ જન્યું હોય, તો વ્યાસ મુનિ યુદ્ધકાળે યુદ્ધક્ષેત્રમાં
 હાજર હોય, અગર ત્યાંની હકીકતો સ્થૂળ અગર સૂક્ષ્મ ગમે તે

અપનેથી પુરોષ નહીં હોય તો એ જાણતા હોય એ જાણતા નેજ છે. આજે રમવા નાપરોસ છે. તો આજે મન મનો-વિજાનના વાપરોસ દત્તા જ. આ રીતે સંજ્ઞા પણ પુરુષિંગન મળે એમાં નિર્ધાર નથી. શ્રીકૃષ્ણમજ્ઞે સંભાળવું કર્યું હોય, તે જાણને ગીતાના સંકલનાકાર આસયુનિ શ્રીકૃષ્ણમરના બાળ્યના મૂળ આત્માને જાગૃતિને સ્ત્રોકમાં રંગે એથી કંઈ દાનિ નથી. એટલે દને ૭૦૦ સ્ત્રોક જ કેમ ? ત્યુ કેમ નહિ ? આવી સંકાતી જરૂર નથી. અને જેઓ મદાસારતમાં કહેલું તે માનવસંદારક યુદ્ધ નહિ, પણ આંતર-પ્રકૃતિઓનું યુદ્ધ માને છે, તેમણે તો આસયુનિનું આ આધ્યાત્મિક કાવ્ય માનવું એ પણ કંઈ જોડું નથી. ગીતા તો બન્ને માન્યતામાં સંમત છે. કારણ કે એનું વક્તવ્ય આધ્યાત્મિક જ છે. અને એ એમ પણ કહે જ છે કે “ જ્ઞાનીઓમાં હું વાસુદેવ છું. પાંડવોમાં ધનંજય છું અને મુનિઓમાં વ્યાસ છું. ” [૧૦-૩૭]

આ ગીતા પ્રથનું નામકરણ

આ પ્રથનું નામ “ ગીતાદર્શન ” છે. ગીતાનો અંતરનાદ શો છે, તે આ પ્રથને વાંચનાર જોઈ શકશે. ગીતાદર્શનમાં ડાકિયું કરનાર વાચક પોતે પણ કઈ ભૂમિકાએ ઊભો છે, તે ભૂમિકાનું દર્શન કરી શકશે. આ ગીતા દર્શનને જૈનદષ્ટિએ ગીતા પણ કહી શકાય કારણ કે એમાં, હું ગીતામાં જે આરપાર જૈનદષ્ટિએ જોઉં છું તેનું જૈનસૂત્રોદ્ધારા નિરૂપણ કરાયું છે.

આ પ્રથના વાચકને

આ પ્રથવાચકને આ -સિવાયનું પીળું તો ગીતાના અનુવાદ, નોંધ, ટિપ્પણ, ઉપોદ્ધાત, ઉપસંહાર, પરિશિષ્ટો અને તે ઉપરાંત પણ ‘ ગીતાસાર ’ જે લુદી જ નાની પુસ્તિકામાં અપાય એ રીતે લુદો તારંગ્યો છે, તે કહી આપશે. આ પ્રથ છૂટક છૂટક એમ લગભગ આજે ચાર વર્ગે પુરો થાય છે. એમાંના વિચારો પુનરુક્તિથી

204 2044 4/12
204, 204-20-22

ઉમેરાયેલા જે બોલ

જૂની પ્રસ્તાવનામાં બહુ જ નજીવેા સુધારો કર્યો છે. હવે હું નવી પ્રસ્તાવનામાં ખાસ ઊમેરો કરવાનું જોતો નથી. આ પુસ્તકનું મૂળ નામ 'ગીતાદર્પણ' ('જૈનદષ્ટિએ ગીતા') પસંદ કર્યું હતું, પરંતુ ગીતાદર્પણ નામનું એક પુસ્તક બહાર પડી ચૂક્યું હોઈને એ નામ બદલી 'જૈન દષ્ટિએ ગીતાદર્શન' રખાયું છે, જે સંપૂર્ણ ભાવ સૂચવી દેશે એમ હું માનું છું.

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવને સારુ મહાત્મા, ગુરુ અને કૃષ્ણચંદ્ર વિશેષણો આ ગીતાના વાચકને બહુ સ્વાભાવિક લાગ્યા વિના નહિ જ રહે. એ વિષે જૂની પ્રતાવનામાં પણ ખુલાસો છે જ. આ ગ્રંથ પૂરેપૂરો લખાયા બાદ પણ ૭ સાત વર્ષના લાંબા ગાળા પછી હાલ જે આકારમાં પ્રગટ થાય છે, તેથી વાચક સતોષ જ માનવો રહ્યો છે. કાગળની કટોકટી છતાં બચુભાઈ અને નવલભાઈના પ્રયત્નોને લીધે જ મુંબઈ સરકાર મહાવીર સાહિત્યની જૂની કારકીર્દીને ધ્યાનમાં લઈ કાગળનો મોટો ક્વોટા મંજૂર કરી શકી હતી. 'ક્વોટા' મળ્યા છતાં બારેજડી મીઝ વાળા ભાઈ જ્યંતીભાઈની હાર્દિક સહાનુભૂતિ આમાં ન ભળી હોત તો હાલ તુરંત આ ગ્રંથનું પ્રકાશન ભાગ્યે જ શક્ય થાત.

વ્યવસાયી જીવનમાંથી ગીતાજી તરફના અનુરાગને લીધે કર્મ-
નિષ્ઠ વિનોયાજીએ આ પુસ્તકનો આશુખ આરોગીને આચાર અને
વિચારના સમન્વયની જે વાત સમજતી છે, તે આઝાદ દિંદના
પ્રગત્યંતરમાં ઉપયોગી નીવડે એ જ અભિલાષા.

જપાઈમાં બાઈ દરિયાદ શાસીએ જે ઉત્સાહ અને રસ
જતાયાં, તેને હીંચે નવાજબાઈને તથા મને શુદ્ધિની ચિંતામાંથી મુક્ત
થવાનું સંદેહે બન્યું છે.

ଦୁର୍ଗା ଶ୍ରୀମତୀ

3-72-419

' ସିଂହଭାଷା '

પ્રથમ અધ્યાયનો ઉપોદ્ધાત

પાંડવો વનવાસ અને શુભવાસ રીતી આઠવા આઠ દવે રાત્રીના દક્ષાર દતા. એ દક્ષની બ્રમ્હવણી માટે એમણે માગણી કરી છતાં દુર્યોધન તો પાંચ મામ આપવા સુદાં તૈયાર ન થયો. અનેક વડીલોની સલાહ અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા તટસ્થ પુરુષની વિદિતે પણ એણે નકારી લીધી, એટલે ન્યાય ખાતર પાંડવપક્ષને યુદ્ધ સિવાય બીજો માર્ગ ન રહ્યો. પાંડવપક્ષ નૈતિકદષ્ટિએ સાચો હતો એટલે એ પક્ષની પડએ રહી, તે પક્ષને જિતાડવો એ પોતાની જૂમિકાની દષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણગુરુદની ફરજ થઈ પડી. છતાં નૈતિક યુદ્ધ પણ હિંસક સાધનોથી થાય તેને તેઓ અનુચિત માનના દતા. પણ સાથે સાથે એમ પણ હતું કે અહિંસક સામના માટે પાંડવો તથા કૌરવો બંનેની જૂમિકા તૈયાર નહોતી. અહિંસક પ્રતિકારની જૂમિકા સર્વ-શ્રેષ્ઠ જૂમિકા છે. એ જૂમિકા કરતાં નીચેની જૂમિકા એ છે કે, સિદ્ધાંતને સાચવી સમજાવે શસ્ત્રસંહિત લડી લેવું. સિદ્ધાંતદષ્ટિ છોડીને શરણા-ધીન થવું-શરણાગતિ સ્વીકારવી-એ તો છેલ્લી જૂમિકા જ છે. એટલે હવે ન છૂટકે વચલી જૂમિકાએ જ પાંડવપક્ષને પ્રેરણા આપવાનો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણજોગી પાસે રહ્યો હતો. પાંડવપક્ષમાં અંબુદિન મુખ્ય થોડો મુંદાએ, એના રથનું સારથિપણું વિના શસ્ત્ર શ્રીકૃષ્ણજીએ સ્વીકાર્યું. તે એટલા માટે કે શક્ય તેટલા માનવી યત્નથી વધુ અનર્થ થતો અટકાવવો અને ન્યાયી પક્ષને વિજય અપાવવો. પોતાના શસ્ત્રસંહિતપણથી અશસ્ત્રયુદ્ધનો આદર્શ પણ જળવાઈ રહે અને પાંડવપક્ષની જિત થવાથી દુર્યોધનના હિંસક સિદ્ધાંતની પણ હાર થાય અને નીતિ જિતે. આવો બોધ ફલિત થાય એ હેતુએ, શ્રીકૃષ્ણ-જીએ આ યુદ્ધમાં સારથિ તરીકે ભાગ લીધો અને યુદ્ધ મંડાયું.

પાંડવપક્ષે એ યુદ્ધ અનિવાર્ય હોઈને લાભ લઈ, જ્યારે ઉપાધી દષ્ટિએ જનતાં દુર્બોધનપક્ષે એ જ યુદ્ધ અલાભ લઈ.

આ યુદ્ધમંડળુ વળતે મુનિ બ્યારાટ્ટએ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા અંધ દ્વારા છતાં દસ્તિનાપુરમાં ગેદાળેય કર્ણોત્તનું યુદ્ધ જોઈ શકે એવી દિવ્યદષ્ટિ આપીને ધૃતરાષ્ટ્રને યુદ્ધ નિહાળવા કહેલું. પરંતુ ત્યારે રાજાએ ના પાડી. આથી બ્યારા મુનિએ સંજય (જે જે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાનો સારથિ હતો, તે) ને એ દષ્ટિ આપી. સંજયે જ્યારે જીભ પડ્યા, ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાને ખગર આપી એટલે રાજાએ પહેલેથી માંડીને યુદ્ધવ્રતાંત સાંભળવાની સંજય પાસે ઠ્ઠિચા કરી. આ પરથી સંજયે એ સૈન્યવ્રતાંત અને યુદ્ધ શરુ થતાં પહેલાં અર્જુનને થયેલો વિપાદ અને એ વિપાદ મોદજન્ય હોઈને તેને કાઢવા માટે શ્રીકૃષ્ણ યુરુએ આપેલા મોઘની વાત કરી. એ “ શ્રીકૃષ્ણાર્જુન સંવાદ ” નું સંજયકથન એ જ ગીતાનું સ્વરૂપ છે. આથી ભૌતિક યુદ્ધની પીંછી લઈ વ્યાસમુનિ દ્વારા કળાપૂર્વક આ આધ્યાત્મિક યુદ્ધનું વર્ણન ગીતામાં કહેવાયું છે એમ ઘણા શાંતિપ્રિય નમ્ર મહાપુરુષો પણ માને છે.

આધ્યાત્મિક કસોટીએ જે પાર પડે તે વ્યવહારિક કસોટીએ પણ આળાદ રીતે ધરી રહે છે. એમ બંને પ્રકારે ઘટાવવા અને એ બંને ઘટકમાં મૂળ અહિંસાનો આત્મા ન કચરાય એવી જાતની દષ્ટિથી આપણે આ પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ.

આ ઉપોદ્ધ્યાત વિષે જેમણે વધુ જોડું હોય તેમણે આ જ પ્રયત્ન અંતે અને પરિશિષ્ટની પહેલાં જે “ ગીતાસાર ” મૂકેલ છે ત્યાંથી જોઈ લેવું. ઉપરની બીના તેમાંથી જ સારરૂપે લઈને સમ્પાદનરૂપે આપી મૂકી છે.

ગીતા દર્શન

અધ્યાય પહેલો

પ્રથમ અંક રહસ્ય ૧

ધર્મકેવલ કુરુકેષે સમયેતા સુયુક્તયઃ ૧

મામકતાઃ પાંચવાધેય કિમકુર્વંત મેઝાય ॥ ૧ ॥

પ્રથમ અંક બોલ્યા :—

ધર્મકેવલ કુરુકેષે, સુયુક્તે મેઝાય મહા;

મામકાને પાંચવાધેયે, યુ કુર્વં ગીતા સંસ્થા ! (૧)

જે સંસ્થાએ ધર્મકેવલ કુરુકેષે સુયુક્ત, સુયુક્તમાં સુયુક્તની કિમકતા
મામકતા માટે અને પાંચવાધેય કિમકતા માટે હાં કુર્વં ?

* ગીતાએ ધર્મકેવલને કુરુકેષેના વિશેષણ તરીકે લે છે. સારખ ૧ ગીતા
કેવલ, સુયુક્ત કુરુકેષે આ કેવલ કેવલ તમારું છે કેવલ કેવલને વચ્ચે આપું
અર્થ છે તપ કર્યો કે કુરુકેષે મારેને કુરુકેષે જામ્યો. કેવલ મહામાત્રમાં
લેખ છે. (મહામાત્રાસંસ્થા ૫૧) રિત્ત ગીતા. ૫. ૧૧૧, ૧૧૨.

અર્થમાં અને સારખની નીચેના પદનેનું હરિતનાપૂર્ણ આસપાસનું
કેવલ (સંસ્થાસંસ્થા) આપણાપુર્ણ અને આપણાપુર્ણમાં અને દેવકેવલ
અર્થનું છે. ગીતા તે આપણાપુર્ણને માટે મહામાત્રા છે. (મહામાત્રા)

અર્થમાં અર્થકેવલે કુરુકેષે મેઝાયવાર નિમ્નસિદ્ધ કરીને વિરુદ્ધે
કુર્વં હર્મ કેવલ કુરુકેષે છે. પણ આપણે એ ધર્મકેવલને ગાયં સારી
કેવલે તે કુરુકેષે કુરુકેષે છે. ગીતાએ તેમાં આપણને પ્રથમ મેઝાય
અર્થમાં કેવલે છે. ધર્મકેવલે સારી પણ છે. એ માત્ર દર્શક
ધર્મ કરીને છે. પ્રાચીન માતામાં 'અર્થસંસ્થાસંસ્થા' માં એ જ ગાયં
અર્થ છે

જોડે

આમાની જાતે નો ખાલી જલિયા ને પોલીસ તામે છે. અહીં મનરાષ્ટ્રને પણ કીરનો પોલીસ છે. એટલે એ એમનો નજમ પ્રગ્લે છે. સંજગથી વિચાર તો મધ્યસ્થ અસ્થિ તરીકે આનંદ પાત કરી રહ્યો છે. બ્યારાથી જાનતા પ્રકાશથી સંજગથી વિચારમાં સારા-સારની પારખવતિ પણ આવી ગઈ છે.

હવે આ સારથિ પાસેથી ધૂતરાષ્ટ્ર વર્તાત સાંભળવા તૈયાર થાય છે.

ધૂતરાષ્ટ્ર કહે છે:—“ જોલ, મારા પુત્રો શું કરે છે ? ” અહીં ધૂતરાષ્ટ્રો એટલે દુષ્ટવૃત્તિઓ ગણુવી અને પાંડુને તે ઉત્તમ પાત્ર હોઈ સમદષ્ટિઆત્મા ગણુવો. તેનાં સંતાનો તે પાંડવો. અને અહીં પાંડવો એટલે સુવૃત્તિઓ ગણુવી. આ જાને ક્યાં લડી શકે ? શરીરમાં જ ને ? માટે શરીરને આપણે ‘ ધર્મક્ષેત્ર ’ નો એક અર્થ ઘટાએ છે.

સંજય ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વા તુ પાંડવાનીકં વ્યૂદ્ધં દુર્યોધનસ્તદા ।

આચાર્યમુપસંગમ્ય રાજા વચનમવ્રવીત્ ॥ ૨ ॥

સંજય બોલ્યા:—

દૃષ્યું દુર્યોધને સૈન્ય, - પાંડવોનું વ્યવસ્થિત;
ત્યારે આચાર્ય પાસે જઈ, આમ એ રાજની વધો. (૨)

(સાંભળો રાજની! હવે હું કમવાર સધળું વૃત્તાંત આપને કહું
હું.) ત્યારે વ્યૂદમાં ગોડવાઈ ગયેલું પાંડવોનું સૈન્ય જોયું કે સાગસો જ
(આપનો પુત્ર) દુર્યોધનરાજ દ્રોણાચાર્ય કને જઈને આ પ્રમાણે
કહેવા લાગ્યો.

નોંધ:—

મહાભારતનું દુર્યોધન પાત્ર ભારે ખેપાની છે. શ્રી કૃષ્ણ જેવાની
વિદિને પણ એ તુચ્છકાર છે. જરાય મયક આપવા તૈયાર નથી.
ધૃતરાષ્ટ્રના—એટલે કુટિલ વૃત્તિઓના—આગેવાન અને અભિમાનમૂર્તિ
દુર્યોધનપાત્રને આપણે આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં અવિવેક તરીકે ઓળ-
ખીયું. ત્યાંલગી પાંડવોની સેના નહોતી જોઈ ત્યાંલગી તો મગ્નજૂત
હતો. પણ ત્યારે પાંડવોરૂપી શુભવૃત્તિઓનો ખરેખર વ્યૂદ જોયો
એટલે તે દીસો પડ્યો. અને દ્રોણાચાર્ય પાસે ચાલી ચલાવીને પોતે
ગયો. દ્રોણાચાર્ય જેવા રાની તેમજ કૃપાચાર્ય, બીષ્મ અને કલ્યુ
જેવા સમર્થ સજ્જનો પણ દુર્યોધનને સાથ આપવા કેમ આવ્યા
હશે, તેવી કદાચ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન સ્પષ્ટ જ છે. મહા-
ભારતકાર ત્યારે પાંડવરૂપી શુભવૃત્તિઓને અને દ્રૌપદીરૂપી સદૃશ્યુદિને
બાર વર્ષ માટે વનવાસ મોકલે છે ત્યારે અવિવેકનું સામાન્ય એ
સહુ ઉપર વ્યાપી રહે છે. એટલે જ સત્યાસત્યનો નિર્ણય ન કરી
ચક્રાચી એવા પુરુષો પાંડવોના સાથી ન બનતાં કૌરવોના સાથી
બન્યા છે. એમ છતાં જ્યાં શ્રીકૃષ્ણરૂપી અંતરાત્મા શુભવૃત્તિઓની
પડખે છે, ત્યાં બિચારા અવિવેકનું અને એના સમર્થ સાથીઓનું
પણ શું ચાલવાનું હતું? તો પણ દુર્યોધન પોતાના સાથીઓને પોતે
અગ્રવવા માટે કહે છે.—

અધ્યાય ૧ લો

ઉશ્કેરાશે એવી દુર્ગોધનની ધારણા હતી. અને જો દ્રોણાચાર્ય ઉશ્કે-
રાઈ ને સખળ સામનો કરે તો પાંડવ સેનાના મુખ્ય નાયકને ઉઠાડી
શકે. અને જો એમ થાય તો પછી લીધેમ જેવા મહારથી લીમ અને
અર્જુન જેવા સામે મુખેથી ટક્કર કીધી શકે.

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો અવિવેક ચોતાનું શીધું જંતર
ન ચાલે કે તરત ચોતાના પડખિયા કોધ, મત્સરાદિન આ રીતે જ
ઉશ્કેરી મુકયાનો પ્રયત્ન કરે છે.

અથ શૂરા મહેષ્વાસા भीमार्जुनसमा युधि ।
द्रुपधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ૪ ॥

वृष्टकेतुश्वेतितानः काशिराजश्च धीर्यवान् ।
पुर्जनकुंतिभोजश्च शैव्यश्च नरपुंगवः ॥ ૫ ॥

युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च धीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वे पव महारथाः ॥ ૬ ॥

લીમ અર્જુન શા યુદ્ધે, મહાઆણી વીરો તહીં;
સાત્યકિ છે વિરાટે છે, ને દ્રુપદ મહારથી. (૪)

ધૃષ્ટકેતુ, નરશ્રેષ્ઠ કૌભ્ય છે, એકિતાન છે;
વીર્યવાન કાશીરાજ ને, પુરજિત કુન્તિભોજ છે. (૫)

પરાક્રમી યુધામન્યુ, ઉત્તમૌજા બક્ષિષ છે;
ને અભિમન્યુ, સૌ પુત્રો દ્રૌપદીના મહારથી. (૬)

પૂન્યવર! કહાય આપ એમ માનતા હો કે, બિચારા ધૃષ્ટદ્યુમ્નનું શું
હો! તો માટે આપને ચેતવવા જોઈએ કે) પાંડવોની સેનામાં
તું બળ અને અર્જુનની બાકાદુરીથી તો આપ જાણકાર છો જ
બીજા) લીમ અને અર્જુન જેવા જ યુદ્ધમાં શૂરવીરો અને મોટા
ધનુષ્યધારી છે. (એમાંનાં ઘોડાંક નામની જોળખાણ આપું એટલે
ને ખરો ખ્યાલ આવશે. જુઓ.) એક તો અર્જુનના શિષ્ય અ

પુત્ર શ્રીકૃષ્ણના મનુષ્યાગ્રી સાત્યકિ. (એનું 'ગી-નં' નામ યુધિમાન છે. કારણ કે એ અતિતીર ગોખ્દા અને અન્તેગનીર છે.) અને ગીત્ત વિરાટ, (કે જે માર્કેશ દેશના ધાર્મિક રાજા છે, પાંડવો એમને ત્યાં જ પુષ્પાઈ રહ્યા હતા.) ત્રીજા મહારથી દુષ્ટ. (કે જે પાંચાલ દેશના રાજા છે. અને આપનું વૈર લેવાના બારે કોડ રોને છે.) ગ્રાયા મૃગકેતુ. (અહિ દેશના નરપતિ, શિશુપાલના પુત્ર.) પાંચમા તો મનુષ્યોમાં ઉત્તમ એવા શૈભ્ય (કે જે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરના જ સસરા ગાય તે શિળિંગોદ્ગના છે. માટે શૈભ્ય કહેવાય છે. (વળી એકિતાનને આપ જાણતા જ હશે. (પાંડવ કૌન્યમાં એક અક્ષીદિણી રોનાના સરદાર પણ છે. (જે કે કાશી રાજને આપ નહીં એળખતા હો, પણ એ સુદ્ધાં તીર્થવાન છે, અને તે સિવાયના ગીત્ત પુરુષોત્ત તથા કુન્તિભોજ (આ જાને તો પાંડવોની માતા કુન્તિના સગા ભાઈ થાય છે) તેમજ પરાક્રમી યુધામન્યુ અને જાળવાન ઉત્તમીજ (આ જાને ભાઈઓ પંચાલ દેશના રાજકુમાર) પણ છે. એ ઉપરાંત અભિમન્યુથી આપ કયાં અગ્નણ છો? (એ શ્રીકૃષ્ણના સગા ભાણેજ છે.) એ અને દ્રૌપદીના (મતિવિન્ધ્ય, સુતસોમ, શ્રુતકર્મા, રાતાનીક અને શ્રુતરોન આ પાંચે યુધિષ્ઠિરાદિ પાંચ પાંડવોથી થયેલા ક્રમવાર) પુત્રો ખરેખર મહારથી જ છે.

નોંધ:—

પાંડવપક્ષનાં આટલાં જવાં યુનંદા વીરરત્નોનાં નામ આ રીતે દુર્યોધન કનેથી સાંભળી દ્રોણાચાર્યના ચહેરા પર વિચિત્ર ભાવો બિડવા લાગ્યા. એટલે પ્રસંગ સાધી દુર્યોધને જરા મજબૂત દેખાવ ધારણ કર્યો. અને આગળ ચલાવ્યું અવિવેકની ખૂબી અજ્ઞા જ છે! [પણ ગુરુજી, આપણે એથી ગભરાઈ જવા જેવું નથી.]

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

આપણામાંય જે મુખ્ય, તેય જાણો દ્વિજોત્તમ;
નાયકો મારી સેનાના, કહું તે આપ ધારી લો. (૭)

તે શાદાણોમાં ઉત્તમ ગણાતા જોવા શુરદેવ! આપણામાં પણ મળાજ્યાનિ ધરાવતા ધીરો મારી રોનાના નાયકો તરીકે જ છે. તેમ આપ જાણી લો. આપના ખ્યાલમાં બરાબર આવે એટલા સાક તમને ગણાવું છું.

નોંધ:—

અહીં 'દ્વિજ્નેતમ' વિશેષણ પણ દુર્યોધને ધરાદાપૂર્વક વાપર્યું છે. તે એમ કહેવા માગે છે કે, સામા પક્ષમાં ક્ષત્રિયવીરો બેળા થયા છે, તેમ મારા પક્ષે જેતા પર મારો બરાસો છે તે તમે તો જાણજાણ છે. ગમે તેવા ઉત્તમ તોય જાણજાણ તો ખરા જ ને! ગમે તેવા વીર હોય તોય જાણજાણસ્વભાવમાં ક્ષત્રિયો જેવી 'રીડ પડે રજપૂત હૂથે નહીં' એ તેજેરતિ કપાંથી આવે? આમ કહીને વધુ શરૂ ચડાવે છે. કેવી અવિવેકની ગોળે વિટેલી કડવી ગોળી!

મધાનમીધમ્થ કર્ણઃ કૃપઃ સમિતિજયઃ ।
અશ્વત્થામા વિકર્ણઃ સૌમદત્તિસ્તયૈવ ચ ॥૮॥
અન્યે ચ વહ્નયઃ શૂરા મદર્થે ત્યક્તજીવિતાઃ ।
નાનાશસ્ત્રપ્રહરણા સર્વે યુદ્ધવિનાશદાઃ ॥૯॥

આપ, બીજમ તથા કર્ણ, અશ્વત્થામા વિકર્ણ છે;
કૃપાચાર્ય રણે જેતા, બૃરિશ્વરા જ્યદ્રથ. (૮)
ખીન્નયે છે ઘણા શૂરા, મારા કાળે ફના થયા;
સંતનુ વિવિધ શસ્ત્રોથી. બધા છે યુદ્ધનિપુણ. (૯)

આચાર્યશ્રી! પ્રથમ તો જ્ઞાતાતે આગ્નેયાદિ પરમ પ્રયોગમાં પ્રવીણ આપ, (૨) પિતામહ કૌધમ કે જેમણે પિતાજીની ખાતર પરણવાની અને રાજ્યની ક્ષત્રજનો આપમેળે મહાન ભોગ આપ્યો છે એવા, (૩) સૂર્યપુત્ર મહાવીર કર્ણ. (૪) જ્ઞાનવીર અને સંગ્રામ વિજેતા કૃપાચાર્ય, (૫) આપના જ વીરપુત્ર અશ્વત્થામા, (૬) મારો નાનો ભાઈ વિકર્ણ (અને આપ જાણો જ છે કે, તે કેવો નૈતિક હિંમતવાળો છે), (૭) બૃરિશ્વરા (એ શાન્તનુના

મોટાભાઈ વાદિનકના પુત્ર સોમદત્તના પુત્ર થાય) (૮) જયદ્રથ* (સિંહ દેશના રાજા) અને એ સિવાય પણ મારે ખાતર પણ દેનાર ભાવભાવ અસરસારી રાજા મધ્યે ને આવી આવ્યા છે તે પણ બતાવવા કૃપા કરાવે છે.

નોંધ:—

દ્રોણાચાર્યનું નામ પ્રથમ જ મૂકી જાણે જુજાજુજ માન કરી ન આપતો હોય! પછી બીજા, કુર્ણુ વગેરેને ગણાવી બીજા પાત્રો મારા માટે પ્રાણ દેનાર અને યુદ્ધવિશારદ ધણા છે, એમ બાંધેલા છે અંતરમાં આટલી બધી બીક હોવા છતાં ને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને ડાંગ તો દણુ એવો જ કરે છે કે, જાણે પોતે બીતો જ હોય. પણ ખરે વખતે તો ‘જેવું દેયે તેવું હોઈ’ આવ્યા વગર કેમ રહે?

अपर्याप्तं तदस्माकं चलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पर्याप्तं त्विदमेतेषां चलं भीष्माभिरक्षितम् ॥૧૦॥

આપણું તે અપર્યાપ્ત, સૈન્ય છે બીષ્મરક્ષિત;

પર્યાપ્ત એમનું તોયે, સૈન્ય આ બીષ્મરક્ષિત. (૧૦)

પણ આચાર્ય દેવ! આપણું આ સૈન્ય (સંખ્યામાં વધુ હોવા છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે) અપર્યાપ્ત છે. અને એમનું આ સૈન્ય તે પર્યાપ્ત છે. (કારણ કે, એમના પક્ષમાં મહારથી અનેક છે. આપણું પક્ષમાં જે કે મારી ખાતર મરનારા ધણા છે; પણ મહારથીઓ આછા છે.) એમ છતાં આપ એ પણ ન બૂલશો કે, આપણું સૈન્ય બીષ્મરક્ષિતામહની રક્ષા તળે છે. (ન્યાયે) એમનું સૈન્ય તો બીમની રક્ષા તળે છે.

*જયદ્રથ: ને જાહેર ધણી પ્રતોમાં તથૈવચ એવો પાડ પણ છે. ને (જયદ્રથ) પાડ રાખીએ તો તે એક સિંધુ દેશના રાજા દુર્યોધનના પક્ષમાં હતો તેવો અર્થ થાય, અને તથૈવ ચ પાડ લઈએ તો જેમ દુષ્ટાચાર્ય મહાવિજય છે તેમ અધ્યત્યામા, વિકળ અને સીમદત્તિ (બૃહિશ્વરા) પણ મહાવિજય છે એવો અર્થ થાય.

નોંધ:—

ગોતાના પદના સૈન્યનું સંખ્યાબળ વિશેષ ઘટું; પણ પાંડવોના સૈન્યની વૃદ્ધિના, એવી તૈયારી અને એના પદના મદારથી મોટાએ એકને દુર્ગમનો ઊંડા આત્માનો ડંખ બદાર તરી આવ્યો. તેમ છતાં, “દાયો જુગારી બમણું રમે” એ કહેવત પ્રમાણે એણે આવગ મલાચું. અવિરેક પણ ગોતાનું માનું સરીરથી દુરુદયમાં આમ જ મળાએ આવે છે.

[કહેવત! મારા કહેવાનો બાવ તો આપ સમજ જ મળે છે. છતાં ફરીથી કહું છું કે, ત્યાંલગી શ્રીમપિતામહ જેવા જમી રીતે નિષ્ક્રાંત નેતા આપણા સેનાનાપદ તરીકે બેસા છે, ત્યાં લગી આપણને કોની આંધ આપે તેમ નથી. બીજા આપણો કદર વિશેષી અને અતિરથી દેવા છતાં, શ્રીમ પિતામહ જેવા જમી પાતે નિષ્ક્રાંત નથી.]

અહીં હોં રિવક કહે છે કે, ત્યારે પાંડવોને મળેલા કયાં ત્યારે રક્ષાને માટે તે વૃદ્ધના અમ બાને જીમની જ પોજના કરવામાં આવી હતી. તેથી દુર્ગમને એમ લાગ્યું ધરો કે, સૈન્ય જીમની રક્ષા તમે છે. પરંતુ પરણના પાંડવોના સૈન્યસેનાપતિ તો પૃષ્ઠદુર્યોધન (દુષ્ટદુર્યોધન) જ હતા.

કોરોનાનું સૈન્ય અગિયાર અશ્વીદિગ્ધી ઘટું. અને પાંડવોનું સૈન્ય સાત અશ્વીદિગ્ધી ઘટું. એક અશ્વીદિગ્ધી એટલે ૨૧૮૭૦ હાથી, ૨૧૮૭૦ રથો, ૧૫૬૧૦ ધોરા અને ૧૦૯૩૫૦ પાણાના એટલે કે કુલ ૨૧૮૭૦૦ નું સૈન્ય.

આપમાં અને પર્વાત એ બંને રાષ્ટ્રોએ આહી બારે વિરોધના કાળી કરી છે. જુહાજુહા શ્રીકાકરો એ રાષ્ટ્રોના અર્થો જુહાજુહા કરે છે. હોં રિવક મહાબારતના ઉલ્લેખો ટાંચી તથા અનેક પ્રકારના ધાતવ્યો બતાવીને હેવટે ‘અપરિમિત’ અને ‘પરિમિત’ અર્થ નક્કી કરે છે. બાળ્યસ્તાં શ્રીમાન શંકરાચાર્ય અને મધુસૂદન વર્ગદેને પાત્ર એ અર્થ જ સંમત છે. પણ

અયનેષુ ચ સર્વેષુ યથાભાગમવસ્થિતાઃ ।

ભીષ્મમેવાભિરક્ષંતુઃ ભવંતઃ સર્વે એવ હિ ॥૧૧॥

માટે આપ બધા રક્ષો, ભીષ્મને યોદ્ધિએ ખરે;

પોતાપોતાતાણા સ્થાને, રક્ષા, સૌ મોરચા ખરે. (૧૧)

બધા મોરચા પર રક્ષા રક્ષા ભીષ્મપિતામહની યોગેશ્વરી રક્ષ કરજો. (આમ કહેવાનું કારણ એ કે, દ્રુપદપુત્ર શિખંડી મૂળે જન્મત સીરૂપે હતો. અને પછી પુરુષ થઈ ગયો હતો એવી મહાભારતમાં ઘટના છે. ભીષ્મપિતામહે એની સામે શસ્ત્ર પ્રહાર ન કરવાની પ્રતિજ્ઞ લીધી હતી. એટલે કદાચ એ આવીને ભીષ્મ પર પ્રહાર કરી નય એ બચતી સંભાવના હતી. આટલો જ મારા કથનનો સાર છે.

નોંધ:—

ઉપરનાં વચન દુર્યોધનના મુખે એવી રીતે ઉચ્ચારાયાં કે

મને તો ‘અપૂર્ણ’ અને ‘પૂર્ણ’ એ અર્થો જ વ્યાજબી લાગી છે. જો પરિભાષામાં ‘અપર્યાપ્ત,’ ‘પર્યાપ્ત’ શબ્દ આવા અર્થમાં સુપ્રસિદ્ધ છે પરિ ઉપસર્ગ સાથે આપ કાતુનો આ અર્થ ઉઘાડો જ છે એમ મને લાગે છે. હું સમજું છું કે, દુર્યોધન અભિમાની પાત્ર છે. મહાભારતમાં એની લડાઈનો એના મુખથી ઉલ્લેખ છે, એ વાત ખરી છે. એમ છતાં આહીં તો આ જ અર્થ ઘટે છે. એ ગમે તેવું અભિમાની પાત્ર હોય તોય પાંડવ સૈન્યનો વળવળૂડ (ભલે યુધિષ્ઠિરને પોતાનું સૈન્ય નાનું લાગત હોય તોય) જોઈને તેમજ ભીષ્મને (ભલે યુદ્ધિમાન ન હોય પણ દુર્યોધનને તો એ ખૂંચતો જ હતો.) તથા અર્જુન જેવા અનેક મહારથી-એને જોઈને તેનું હૃદય કંપવા માંડે છે. પાંડવ સૈન્યમાં એ જેવા મહારથી જુએ છે તેવા પોતાના સૈન્યમાં નથી જોતો એથી જ તે દ્રોણાચાર્ય પાસે દ્વિતાસો લેવા અને એમને શૂર ચઢાવવા ખાતર જતો ત્યાં આવે છે. દ્રોણાચાર્યને પોતાના કથનની અસર થાય છે અને ભીષ્મનો શંખ જોરથી ફૂંકાય છે એથી એના હૈયામાં થોડીઘણી હિંમત (ક્ષણભર) આવી નય છે. હવે જન્માવતા એ બધા પ્રયોગો આ જ વાત સિદ્ધ કરે છે.

અધ્યાય ૧ લો

ખાંજીમાં રહેલા ભીષ્મપિતામહ સાંભળી શક્યા. અને દુર્યોધનના મનો-
ભાવ કળી ગયા. જેમ પાંડવોને ન મારવાનો એમનો સંકલ્પ હતો,
તેમ ક્રોધવાને રક્ષવાનો પણ એમનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. 'સૂડી વચ્ચે
સોપારી' તે આતું નામ. આપણા મનોમયસૃષ્ટિસંગ્રામમાં પણ
આતું જ બને છે. જે કે ભીષ્મરૂપી સંકલ્પબળ આપણી પાંડવરૂપી
શુભ વૃત્તિઓને હણતું તો નથી જ. પણ જ્યાં લગી દુર્યોધનરૂપી
અવિવેકના પક્ષમાં એ ભળ્યું હોય છે, ત્યાંલગી એ દ્વારા જે શ્રેય
ખરા રૂપમાં સાધી શકાતું નોંધ્યું તે સાધી શકાતું નથી. અને તે
વિપુલબળનો વ્યય દુર્યોધનરૂપી અવિવેકને રાજ કરવામાં જ થઈ
જાય છે. અહીં દ્રોણ અને ભીષ્મની પણ એ જ સ્થિતિ હતી.

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।

सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ६२ ॥

પછી સંજય બોલ્યો:—

હર્ષ પમાડતા તેને, કુરુવૃદ્ધ પિતામહે,

ગર્જા સિંહ સમું મોટે, શંખ ફૂંક્યો પ્રતાપીએ. (૧૨)

કુરુકુળમાં વૃદ્ધ, તેથી દાદાને નામે સંબોધાતા છતાં પ્રતાપી (એવા)
ભીષ્મપિતામહે સિંહની જેમ ગર્જાને મોટે સ્વરે શંખ વગાડ્યો.

નોંધ:—

કુરુકુળમાં વાહિકૃથી બીજે નંબરે ભીષ્મ જ આવતા હતા.
અને પાંડવ, ધૃતરાષ્ટ્ર બંને પક્ષ એમને દાદા માનીને તે નામે જ
સંબોધતા. એટલે અહીં કુરુવૃદ્ધ અને પિતામહ એ બે વિશેષણો
વપરાયાં છે. પણ એ દાદા વૃદ્ધ હોવા છતાં એનો પ્રતાપ યુવક
કરતાં બિતરે તેવો ન હતો. (જુઓ: કલ્યાણનો ગીતાતત્ત્વક
પૃ. ૧૮૬).

ખરી જ વાત છે કે 'સંકલ્પ' એ શુભ અને અશુભ બંને

અનંતવિજયં રાજા કુંતીપુત્રો યુધિષ્ઠિરઃ ।

નકુલઃ સહદેવશ્ચ સુધોષમણિપુષ્પકૌ ॥ ૧૬ ॥

તે પછી શ્વેતઅશ્વવાળા, મહારથે વિરાજતા;
માધવે પાંડવે બંને, દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. (૧૪)

પાંચજન્ય હાથીકેશે, દેવદત્ત ધનંજયે;
પૌંડ્ર કૂંકયો મહારાંખ, લીમે ભીષણકર્મીએ. (૧૫)

અનંતજયને રાજા, કુંતીપુત્ર—યુધિષ્ઠિરે;
નકુલે સહદેવેય, સુધોષ—મણિપુષ્પક. (૧૬)

ત્યારબાદ ઘોળાઘોડાવાળા મહારથ પર વિરાજમાન માધવ અને
પાંડવ બંનેએ દિવ્ય શંખો વગાડ્યા. હાથીકેશે પાંચજન્ય અને ધનંજયે
દેવદત્ત નામનો શંખ વગાડ્યો, અને વિશ્વમાં ભયંકરકર્મી તરીકે ખ્યાતિ
પામેલા લીમે પૌંડ્ર નામનો મહારાંખ વગાડ્યો. અનંતવિજય નામના
રાંખને કુંતીના પુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે, સુધોષ નામના રાંખને નકુલે, તેમ
મણિપુષ્પક નામના રાંખને સહદેવે વગાડ્યો.

નોંધ:—

સૌથી પ્રથમ દૌરવસેનાએ યુદ્ધની સજ્જામી આપી ત્યાર બાદ
પાંડવસેનાએ આપી. ઉપરની એ બીના ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે,
પાંડવ-પક્ષ લડવાની હોંશથી લડવા નહોતો ઇચ્છતો. આધ્યાત્મિક
પક્ષે પણ એમ જ ઘટે છે. અવિવેકનો પક્ષ લડવાની શરૂઆત કરે
છે, અને ન છૂટકે શુભ-વૃત્તિઓ અને એના પક્ષમાં રહેલો અંતરાત્મા
એની સામે જંગે મંડાય છે. હવે આ ત્રણ શ્લોક પૈકી કેટલાંક
મુખ્ય અંગો તપાસીએ:—પ્રથમ તો માધવ એટલે લક્ષ્મીના પતિ અને
પાંડુના પુત્ર એ બંને ઘોળા ઘોડાવાળા મહારથ પર બેઠા હતા.

* હિડંગવધ જેવાં ભીષણ કર્મોથી તે પ્રસિદ્ધ હતો. ગીતાકરે
દ્રકોદર શંખ એટલા માટે વાપર્યા છે કે, જેમ વરુ જે કાંઈ જાય તે
પગની ભય છે તેમ ભીમ પણ ખૂબ ખાતો અને ગંધુ પચી જતું.

એ પરથી ગીતાકાર જાનેની ચોખ્ખા શિદ કરે છે. પાંડવોની જિજ્ઞાસુમન અને માયાને વશ કરી શકે તેવા માયાઓની અંતરાત્મા જેના પર ભેસે તે વાદન તેજોમય હોય અને એના વાદક પણ ઉજળા વર્ણનો હોય એ જાંઘ ભેસતું જ છે. કારણ કે, તે જાનેની દશા તેજોમય અને ઉજળી છે. એમના શંખને પણ ગીતાકાર દિવ્ય વિશેષણ લગાડે છે. હાંપીદશ એટલે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી અથવા હાંપે એવા ક્રેશ છે જેના ને પ્રબુએ, પાંચજન્ય+ નામનો શંખ વગાડ્યો અને ધનંજયે એટલે ધન મળવા છતાં જેણે લાલસા પર જય મેળવ્યો છે તે અર્જુનરૂપી જિજ્ઞાસુમને દેવદત્ત (ઈંદ્ર પાસેથી મેળવેલ) નામનો શંખ વગાડ્યો.

આ બીના પણ જાંઘ ભેસતી જ છે. જિજ્ઞાસુમન આગળ દેવો સ્વયં નમે છે એવો ઉદ્દેશ્ય દશર્વકાલિકર્ત્ત્વનચૂનની પ્રથમ ગાથામાં છે.*

અહીં સંજયને મુખે, યુધિષ્ઠિરને રાજન અને કુંતી-પુત્ર એ જાને વિશેષણો લગાડ્યાં છે તે પણ સ્વયં જ છે. તે ધૃતરાષ્ટ્રરૂપી અજ્ઞાની જીવને એમ કહેવા માગે છે કે, કુંતીના પુત્ર હોઈ ધર્મરાજન

X આ મહારથ અત્રિદેવતાએ પ્રસન્ન થઈ અર્જુનને આપ્યો છે; તેની ધન પર હનુમાન સદંત્ર વિરાજમાન છે; આ બધી ઘટનાઓ પવિત્રતા, અભિચર્યગળ આદિ બતાવે છે.

+ પાંચજન્ય વિષે એના ઉદ્દેશ્ય આવે છે કે પાંચજન નામના દૈત્યને હણીને તેમાંથી એ શંખ બનાવવામાં આવ્યો હતો. આપણે એ પાંચજનરૂપી દૈત્યને પાંચ વિષયોની આસક્તિરૂપે ઓળખીશું. તેમને હણીને જ એ શંખ બનાવવામાં આવ્યો હતો. અંતરાત્માના ધ્વનિમાં તેથી જ સમતા હોઈ શકે.

* દેવાડવિ તં નમંસંતિ જરસ ધમ્મે સયામણી । ટકા ૧.૧

દેવો પણ એને નમે છે જેનું મન ધર્મમાં છે.

જોઈ તે જેમણે પુનિદુર્યોધની ખાતરી કરી મેળા લીધી, જ્યાં
દુર્યોધન મહાપાત્રના મનુષ્ય છે, ત્યાંથી પુનિદિગ્ધ મહાપાત્રના સમક્ષ
એ મેળાના સંબંધી નામ પણ 'અર્જુનવિરુદ્ધ' માર્યું છે. એ અપાત્ર-
વિરુદ્ધ એટલે કે, વિરોધી જાતનું જ સૂચક છે.

વારુદમ ધર્મસ્થાય તિર્થંતો ન મહાપત્રઃ ।

પુત્રપુત્રો વિગદમ યાત્રાનિશ્ચાયમર્જિતઃ ક્ષેત્ર

દ્વપદો દ્વીપદવામ મર્જિતઃ પૃથિવીવર્ગે ।

મૌમદમ મહાપાત્ર દીપ્તમપ્સુઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૮૦॥

કર્ણીમજ્જ મહાપાત્રી, ને તિર્થંતરી મહાપત્રી

પુત્રપુત્રા વિગદમ, મર્જિત, યાત્રાનિ ન્યામ, (૧૭)

મહાપાત્ર પૃથિવિમ-પૃ, દ્વપદ દ્વીપદી-મર્જિતઃ

તે મહાપત્ર! એ મહાપત્રી ન, એજ દ્વીપદા પૃથક્ પૃથક્ ॥૮૦॥

૮૦મ સંસ્કૃત - ૪-૪૦ વચના અને છે કે, તે મહાપત્ર દુર્યોધન (પા. ૩)
ને પૃથિવિવર્ગે જ નહીં પણ મેળાના પાત્રના મહાપત્ર એટલે કે, મહાપાત્રો
મર્જિતમ, મહાપાત્રો તિર્થંતરી, પુત્રપુત્રા પુત્રપુત્રા, વગદ વિગદ, મર્જિત
દ્વીપદાવર્ગે દ્વપદો મર્જિતમ, ન્યામ દ્વપદ પૃથક્ પૃથક્ દીપ્તમ (પા. ૩)
પુત્રો મર્જિતને પણ મહાપત્ર મહાપત્ર કે મહાપાત્ર મર્જિત દીપ્તમ.

નોંધ—

મહાપત્રીમજ્જ ખરી સંજ્ઞામાં યોગી દેવ પણ ખરે પાત્રને
તિર્થંતરી મહાપાત્રના અને મર્જિત અપાત્ર મર્જિત અપાત્રી ખરી છે.
મૌમદમ અપાત્ર મહાપત્રી એ છે તે અર્થ જ છે કે—

અવ્યયમવ્યય ધર્મસ્થ યાત્રા મહાનો મવાય ।

પણ તે મર્જિત પણ અપાત્રની વિગદ દેવાની મેળાવે.

સ યોગી ધર્મસ્થાપ્ત્રાણાં હૃદયાની વ્યદાસ્થત્ ।

નનમ પૃથિવી યેષુ તુમુલો અવનુનાદયન ॥ ૮૧ ॥

(અહીં કામળ હૃદયવાળાં કુંતીના પુત્ર એવો અભિપ્રાય જણાય છે) ને, આ કુરુવંશના વીરો એકઠા થયા છે : (આ વચને અર્જુનના હૃદયમાં રહેલી મોહદયાને જગાડી દીધી અને) ત્યાં તો હવે જાનેય સૈન્યમાં કોતેયે પોતાના કાકા, દાદા, ગુરુ, મામા, બંધુઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરા, રનેલીઓની* સૃષ્ટિ દીડી. આ ઊભેલા બધા જ પોતાના સંબંધીઓ છે એવું જોતાંવેંત જ કુંતીનો એ ગૌરવવંત પુત્ર પરમકૃપાના આવેશમાં આવીને ખિન્ન થતો આવું બોલ્યો.

નોંધ:-

અત્યારે અર્જુન સમદષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેવો જોઈતો હતો કારણ કે, જાને સૈન્યની વચ્ચે અંતરાત્માના સારથિપણથી દોરાગેલા રથમાં તે બેઠો છે, પણ સમદષ્ટિની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચે તે પહેલાં જ પોતાનાં સગાંવહાલાંઓને જોતાં એ સંબંધીઓના સંબંધ તાત્ત્વ યાદને એ સંબંધોએ જ એને વચ્ચે ઘેરી લીધો. જનદષ્ટિએ આ ભૂમિકા મોહદયાની ભૂમિકા છે. જો કે, મૂઢ-સ્વાર્થની જે છેલ્લી ભૂમિકા પર, વિશ્વનો મોટો જનસમૂહ છે તેના કરતાં આ ઊંચી કક્ષાની ભૂમિકા છે; છતાં અર્જુન જેવા જિજ્ઞાસુઅધિકારી માટે તે

* ભરિશ્રયા આદિ અર્જુનના વડીલ—એટલે પિતાતુલ્ય કાકાઓ.

બાબા, સોમદત્ત, વહ્નિનક વગેરે દાદાઓ, બાપાઓ હતા. દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુઓ હતા.

શક્ય વગેરે મામાઓ હતા.

કૌરવો વગેરે બાઈઓ હતા.

પોતાની સેનામાં અભિમન્યુ આદિ પુત્રો હતા.

પોતાના ભત્રીજા હકેશનુ વગેરેના પુત્રો એ અર્જુનના પૌત્રો હતા.

જેમની સાથે રમત કરેલી એવા ધાનુ મિત્રો અને રનેલીઓ હતા.

કુરુ અને ધૈન્ય અર્જુનના સસરાઓ થાય.

(કેશવભૂષણ પંડિત. પૃ. ૧૬૪)

જાગતી ન હતી. મોહદયા એટલે ઉપરથી દયા ત્રાગે જ્યારે અંદરથી મોહ હોય એવા પ્રકારની દયા. એટલે જ આ જૂમિકાને વટાવવી ખતિ કષ્ટ છે. વ્યાસજી જગતના સર્વ સાધકો માટે અહીં ઉપયોગી વસ્તુ ખડી કરે છે.

આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં જોઈએ તો ત્યાં પણ જોમ જ છે. વિતાસુમેન જ્યારે યુગદેશની જેમ અપ્રમત થઈ અંતઃગત્માની પ્રેરણાએ સમતા મેળવી જૂમિકામાં જ્યાં મગે છે ત્યાં જ છદ્વિપદ્ધી સંગ્રાસ્તેદીઓના સંખ્યા એના દિવમાં આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરે છે. હું આ બિચારી છદ્વિયોને કચરી નાખતી ? હું લપ નહિ કરું, વિદાર-દ્વીપી દુશ્મન સામે નહીં લડું. હું તો આ જોઠા. જે થવું હોય તે થાય; આટલીવાર તો જોગવી જ લઉં. આવાં આવાં વચનો એ જ મન અંતરાત્માને ઘણીવાર સંભળાવે છે. આ જ દશા અહીં અલુનની થાય છે. બુઝો, ને પણ ખિન થઈને, કંટાળાને જ આમ બોલે છે :

અર્જુન ઉવાચ ।

દૃષ્ટ્વેમં સ્વજનં કૃષ્ણયુગ્મસું સમુપસ્થિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સીદંતિ મમ ગાત્રાણિ મુલં ચ પરિશુષ્યતિ ।

વેપથુશ્ચ શરીરે મે રોમહર્ષશ્ચ જાયતે ॥ ૨૯ ॥

ગાંધીયં સંસતે હસ્તાસ્વક્ષૈર્ચ પરિદહ્યતે ।

ન ચ શક્નોમ્યવસ્થાતું ધ્રમતીવ ચ મે મનઃ ॥ ૩૦ ॥

— અલુન બોલ્યા —

યુદ્ધપાંચુ જીભેલા આ, સ્વજનો કૃષ્ણ ! જોઈને ૨૮

માત્રો મારાં થતાં દીલાં, મુખ મારું સુકાય છે,

દેહ કંગે અને મારાં, ખડાં રોમાંચ થાય છે; ૨૯

ગાંધીવ હાથથી છૂટે, આમડી આ બળે બધી;

જિભા રેવા નથી શક્તિ, જાણે મારું ભમે મન. ૩૦

(આલી કામળ હૃદયવાળાં કુંતીના પુત્ર એવો અભિમાય જણાય છે) ને, આ કુરુવંશના વીરો એમણે યથા છે : (આ વચને અર્જુનના હૃદયમાં રહેલી મોહદમાને જગાડી દીધી અને) ત્યાં તે હવે અનિય સૈન્યમાં કૌંતેયે પોતાના કાકા, દાદા, ગરુ, મામા, બંધુઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરા, સ્નેહીઓની* સુઠિ દીધી. આ જાહેરાત બધા જ પોતાના સંબંધીઓ છે એવું ભેતાંને ત જ કુંતીનો એ ગૌરવનંત પુત્ર પરમકૃપાના આવેશમાં આવીને ખિત થતો આવું બાદ્યો.

નોંધ:-

અત્યારે અર્જુન સમદષ્ટિની ભૂમિકામાં રહેલો જોઈતો હોં કારણ કે, જાને સૈન્યની વચ્ચે આંતરાત્માના સારથિપણથી દોરાગેઝ રથમાં તે બેઠો છે, પણ સમદષ્ટિની ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચે પહેલાં જ પોતાનાં સગાંવડાણોને ભેતાં એ સંબંધીઓના સંબં તાજ થઈને એ સંબંધોએ જ એને વચ્ચે ઘેરી લીધો. જનદષ્ટિએ આ ભૂમિકા મોહદયાની ભૂમિકા છે. જો કે, મૂઢ-સ્વાર્થની જે છેલ્લે ભૂમિકા પર, વિશ્વનો મોટો જનસમૂહ છે તેના કરતાં આ ઊંચ કક્ષાની ભૂમિકા છે; છતાં અર્જુન જેવા જિજ્ઞાસુઅધિકારી માટે

* ભૂરિશ્રવા આદિ અર્જુનના વડીલ—એટલે પિતાતુલ્ય કાકાઓ.

બાપ્પ, સોમદત્ત, વર્ણનક વગેરે દાદાઓ, બાપાઓ હતા. દ્રોણાચાર્ય વગેરે ગુરુઓ હતા.

શલ્ય વગેરે મામાઓ હતા.

કૌરવો વગેરે ભાઈઓ હતા.

પોતાની સેનામાં અભિમન્યુ આદિ પુત્રો હતા.

પોતાના ભત્રીજા લક્ષ્મણ વગેરેના પુત્રો એ અર્જુનના પૌત્રો હતા-

જેમની સાથે રમત કરેલી એવા ઘણા મિત્રો અને સ્નેહીઓ હતા-

દુપદ અને શૈષ્ય અર્જુનના સસરાઓ થાય.

(કલ્યાણ ગીતા. પૃ. ૧૯૪)

અધ્યાય ૧ લો

વળી હે (શ્રદ્ધા અને શિવથી પણ ઉત્તમ એવા અથવા કિશોરોથી જગતને હર્ષાવનાર એવા) કેરાવ ! (જુઓને પ્રારંભમાં જ ગાતાં) ચિહ્નો પણ અપશુકનનાં જ લાગુ છે. (આપ કદાચ કહેશે કે મારી હાજરીમાં શુકન અને અપશુકન કયાં જોવા મળે ? ભલે ! એમ તો હું કદાચ માની લઉં છું કે આપના સાન્નિધ્યમાં મને અપશુકન કદાચ ન પણ નડે, છતાં) ભલા ! યુદ્ધમાં સ્વજનને હણી (કદ્યાણુ પણ ક્યું થવાનું છે ?) મને તો કશું જ કદ્યાણુ દેખાતું નથી.

નોંધ:—

આ શ્લોક આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ પણ ખૂબ મહત્ત્વનો છે. (૧) શુકનશાસ્ત્ર વગેરે શાસ્ત્રો અને ચિહ્નો લૌકિક કાર્યમાં આગાહી પૂરતું કામ આપી શકે પણ સાધકને ચોતાના મોક્ષમાર્ગમાં એની જરૂર નથી. કારણકે, મન જે તે માર્ગમાં મક્કમ હોય તો લૌકિક અનિષ્ટો બાધક થઈ શકતાં નથી. જલદાં બાધક હોય તો પણ અતે સાધક થઈ પડે છે. એટલે જલદું એવા પ્રકારના પ્રસંગોથી ટેવાયેલું મન વહેંચી બની જાય તો જાંચી કક્ષા પર જવામાં તે પણ એક અંતરાયરૂપ બને છે. આપણે અગાઉ કહી ગયા તેમ (શ્રી કૃષ્ણ મહાત્માની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો) સમતાયોગની ભૂમિકા પર જવાને હવે અર્જુન લગભગ યોગ્ય બન્યો હતો. ત્યાં જ એને મોહદયાએ ઘેરી લીધો છે. એટલે જ એ બોલે છે કે જે લડાઈમાં મારા સ્વજનો હણાય તે લડાઈમાં ભાગ લેવામાં મારું શું કદ્યાણુ છે ? આ સ્થળે નૈતસ્યત્વનું એક દૃષ્ટાંત પાદ આવે છે.

એક સુહિત્તીપિતા નામનો સાધક ચોતાના અંતરાત્માને અત્યંત કઠોર ધર્મ-કરણીમાં સમતાયોગની ભૂમિકામાં મનને સ્થિર કરીને જોડે છે. ત્યાં એકાએક વ્યંતર દ્રાવિતો એક દેવ આવી તેની પાસે તેના ત્રણ જુવાન પુત્રોના દુકડા કરી નાખે છે. છતાં તે ક્રૂરતો નથી. પણ જ્યારે તેની માને લાવી વ્યંતર દુકડા કરે છે ત્યારે તે ડગી જાય છે. (જુઓ ઉપાસક દશાંગમૂત્ર ત્રીજું. શ્રાવકનું છ. ચ.)

આ જ રીતે આજને પણ કૅમ્બ્રી, બીજા આજને વિષા કે
વર જ પામે એવા જીવોનું મદા માને જોઈને મિશ્ર પણ આ
મે, એ ને આપમે જાડી જ ગયા એવે કે ખેતી મેદાની ભૂમિકા
પણ દગડી ફાળી નથી. કકત આવા આગળ વાંચા સાધકને શોભે
નેહી નથી. ખેતી વાત તો એ છે કે આવા સાધક ખેતાની આપી
મોદદમાને આપીને આપ નોખ ને (૧) ખેતાનાં રાજ્યનાં જે અરેખર
જ દગડાનાં દોષ તો ને મને ગયાલી શકેના નથી; કારણ કે, તેણે
ખેતે ખેતાના દેશાધિમાનને કારણે ખેતામાં વધુ પડતું મદદ આપેલી
લીધું હોય છે. પણ કદરતની મદાયોજનામાં તો ને નાનું નિમિત્ત-
કારણ છે. જૈનદષ્ટિએ કહીએ તો મનુષ્યનો વર્તમાન પુરુષાર્થ પાંચ
પૈકીનું એક જ કારણ છે. અથવા (૨) જો એ ન દગડાના દોષ
અને જો કોઈ સાધકને ડગમગાવવાને ઈદ્રજ્જગ જાગી કરી દેાય તો-
પણ એની મોદદમા ખીજના ઉપકારપદો નકામી અને ખેતાના
વિકાસપદો હાનિકર નીવડે છે.

એટલું પુનરુક્તિ કરીને પણ કહેવું પડે છે કે સૌ કોઈ આવી
કૌટુંબિક કે દેહધારી પરની દયા વિસારી દે તો અનર્થ થાય. પ્રથમ
કક્ષામાં રહેલા સાધક માટે તો ઊલટી તે અવલંબવા યોગ્ય પણ
હોઈ શકે. પણ ત્યાં એને મોદદમાનું નામ ન આપી શકાય પણ
રહેમનું જ નામ આપી શકાય. મોદદમા રાખે તો જાંચી કોટીનો
સાધક નીચી કોટી પર ખેંચાય ત્યારે જ લાચ પાડી શકાય. અહીં
કોઈને શંકા થાય કે એકને માટે એક ગજ અને ખીજને માટે ખીજે
એમ તે વળી હોઈ શકે ? જરૂર હોઈ શકે. એનું નામ જ દષ્ટિમેદ
અથવા ભૂમિકામેદ કહેવાય છે એમાં જ જૈનદષ્ટિએ જોતાં અનેકાંત-
વાદનું રહસ્ય છે. વળી આ ઉપરથી કોઈ એવો પણ પ્રશ્ન કરે કે
પહેલી કોટી કરતાં આગળ ગયેલા ખીજ કોટીના સાધકોમાં શું દયા
જ ન હોય ? દયા તો હોય જ, પણ એની દયા કાંઈક જાંડી અને

યાપક હોય. એટલે કે તે માત્ર કુટુંબી-સ્નેહીઓ જ નહિ પણ સમગ્ર જગતનો અને મુખ્યત્વે સમગ્ર જગતના આત્માઓનો વિચાર કરીને એ દયાના મહાન સંસ્કારનો ઉપયોગ કરે. આવી સહેજે જગત-દૃષ્ટિએ પ્રથમ પ્રથમ આવા સાધકની ક્રિયા વિચિત્ર લાગે. પણ પરિણામે યથાર્થ જ હોય છે. પણ અહીં અર્જુનની દયાદૃષ્ટિ માત્ર કુટુંબ લગી અને તે પણ એ કુટુંબીઓના દેહ લગી જ પહોંચી છે. એટલે જ એને મન ક્રિય અક્રિયનું માપ શરીર-ધારીનું શરીર જ રક્તતું કે દણતું એટલું જ છે. અર્જુનની ભૂતનું ખરું મગ આહીં છે. એ તો શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા પોતે જ આગળ કહેશે કે, અર્જુન, 'કલ્યાણ' શબ્દ આત્માના ધરનો જોડે છે અને લુપ્ત છે તો તું દેહ તરફ જ. એટલે જ તારો માર્ગ આ જોડ અને દુઃખ તથા રાગદ્વેષાદનાં દ્વંદ્વો રોકી બેઠો છે. કાંઈ, કોઈ થા. મેં દત્તે ખંજોરી ન ખ. આત્માની ક્ષોડીએ તારાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને તપાસ; માત્ર દેહદૃષ્ટિએ જ નહિ. અને ખરે જ આ યુદ્ધ અર્જુનને મન સ્વજનના એકાઆરામ ખાતર, જ્ય ખાતર, બોગ ખાતર કે બદ્ધ બદ્ધ તો સ્વર્ગની કલ્પનાએ જ રચાયું હતું. પણ ગમે ન હોતે છતાં અનિવાર્યપણે મારે માટે આવી પડેલું કર્તવ્ય છે, દુયોધનના અભિમાનની અને અમારા મેહની ખરી ક્ષોડી ખાતર આ નિસર્ગનિર્મયું યુદ્ધ છે એમ એ હજી નહોતો સમજ્યો.

ક્યાંથી સમજે ? અહીં પ્રસ્તાવનામાં લીધેલો જનમૂલ માહેલો હલ-વિહલ અને કુણીક વચ્ચેનો યુદ્ધપ્રસંગ કે જે યુદ્ધપ્રસંગ એટલે મહારાજા માટે અનિવાર્ય યુદ્ધપ્રસંગ હતો તે ચિંતવી જવો ઘટે. કુણીક અને હલવિહલ એ ત્રણ ભાઈએ હતા. શ્રેણિકના પુત્રો હતા. કુણીકને રાત્રીગદી અને હલવિહલને દિવ્ય હાથી અને હાર મળ્યાં હતાં. કુણીકે તે જખરાઈથી લેવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમના મામા એટકની મદદથી હલવિહલે અન્યાયનો સામનો કર્યો અને યુદ્ધ મંડાયું. આ

પ્રસંગ પણ એવો જ છે. છતાં અહીં એટલું ન જ ભૂલવું જોઈએ
માત્ર અર્જુન કે એટક જેવા સાધના તત્પર સાધક માટે જ આ અ
વાર્ય ગણાય, કૃષ્ણ મહાત્મા જેવા માટે એ અનિવાર્ય ન ગણ
કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ જેવા પુરુષની ભૂમેકા અહિંસાની હેઠ્ઠિનિસર્ગને પ
પોતાની સત્તા તળે રાખે તેવી હોય છે. એટલે જ તેમણે પોતે ક
શસ્ત્ર લીધાં નથી. વ્યાસજીએ દોરેલું આ ચિત્ર ખૂબ ભવ્ય અ
સાના આદર્શની ઝાંખી કરાવે છે. અને યુધિષ્ઠિર જેવા અધિષ્ઠાત્રી
રણે છતાં પછી રહ્યા છે એ પણ ખાતરી જ આપે છે કે
અનિવાર્ય એવા યુદ્ધમાં જોડાયા પછી પણ સાધકને એવી નિત્ય
ઉદારીનતા જ થવી ધટે. કારણ કે, હજી દુર્યોધનના અભિમાન પર નહિ
પણ દુર્યોધન ઉપર-પણ તેને દ્રૌપદી પરત્વેના કુમ્ભક પ્રસંગના ઝાંખ
ડાખનું વૈર હતું એટલે જ એ જાડો મોહ અત્યારે દયાનો સ્વામ
ધરી ઉપર તરી આવ્યો અને જાણે એ વૈર ધરીમર ભૂલી
ક્યાં ન જવાયું હોય; અથવા કુંડુંબ-સ્નેહ આગળ એ જોણ
ક્યાં ન ગતી ગયું હોય એમ એને લાગ્યું. પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા તે
સમદષ્ટિ-યોગીશ્વર હતા. તેમને આવા સાધકની આવી મનોદશાનો
પૂરો અનુભવ હતો. અર્જુન પોતાના પદાની વિગતો જે દલીલ પર
રહે છે તે અહીં દલીલોમાં કેવળ ભૌતિક મરજા ખાતર જ આ
યુદ્ધમાં એને જોડવાનું છે એવી એની કલ્પના આગ્રેહ્ય તરફ છે.
તે હવે આપણે જોઈએ.

ન કાંક્ષે વિજયં ક્રુષ્ણ ન ચ રાજ્યં સુખાનિ ચ ।
કિં નો માઝ્યેન ગોવિન્દ કિં ભોગૈર્જીવિતેન વા ॥ ૩૨ ॥
યેવામથે કાંક્ષતં નો રાજ્યં ભોગાઃ સુખાનિ ચ ।
ન હમેન્દ્રસ્થિત્વા યુદ્ધે પ્રાણાન્ન્યક્ત્વા ધનાનિ ચ ॥ ૩૩ ॥
આચાર્યાઃ પિતરઃ પુત્રાસ્તથેવ ચ પિતામહાઃ ।
માતૃલાઃ સ્વનુરાગીવાઃ દયાલાઃ સંબંધિનસ્તથા ॥ ૩૪ ॥

પતાન્નં હંતુમિચ્છામિ ઘ્નતોઽપિ મધુસૂદન !

અપિ ત્રૈલોક્યરાજ્યસ્ય હેતોઃ કિં નુ મહીકૃતે ॥ ૩૫ ॥

વિજયેચ્છા નથી કૃષ્ણ ! ન ચાહું રાજ્ય કે સુખો.

એવા રાજ્યથી, ભોગોથી, કિંવા જીવિતથીય શું ? (૩૨)

જેઓ માટે અમે ઇચ્છ્યાં રાજ્ય ભોગ અને સુખ,

તે સૌ આ યુદ્ધમાં બિભા, પ્રાણો* ને ધનને ત્યજ. (૩૩)

કાકા, આચાર્ય ને પુત્રો ને તેમજ પિતામહો,

મામા, શ્વશુર ને પૌત્રો, સાળા, સંબંધીઓ વળી. (૩૪)

એ હજી તોય ના ઇચ્છું, હજીવા મધુસૂદન !

ત્રૈલોક્ય રાજ્યને અર્થે, તો પછી પૃથ્વી કાજ શું ? (૩૫)

(હે કૃષ્ણ ! આપ કદાચ કહેશો કે ભલે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ કલ્યાણ કશું ન હોય પણ સ્થૂળ લાભ તો છે જ ને ? જો, એક તો તારી પરખે છું માટે તારો વિજય છે. વિજયની સાથે તને રાજ્ય મળશે તેમજ એને લીધે તને તે જાતનું સુખ પણ મળશે, ભોગો પણ સાંપડશે ! તો હું કહી દઉં કે :-) હે કૃષ્ણ ! હું વિજય, રાજ્ય કે તેનું સુખ વાંચ્છતો નથી. આપ ગોવિંદ હોઇને-એટલે કે ઈંદ્રિયોના અધિક્રાતા હોઇને એ જાણો જ છે કે આવા પ્રકારનાં રાજ્ય, ભોગો અને જીવિતથી પણ અમે ખરું સુખ મેળવી શકવાના નથી. (કારણ કે ભૌતિક સુખનો ઉપભોગ એકલવાયા માટે અશક્ય છે. એ સુખ એવા સુખવાંચ્છુના સગાંસનેહી-સંબંધીઓના સહવાસે જ મીઠું લાગે છે, પણ અહીં તો પરિસ્થિતિ જુદી જ છે.) જેમણે માટે અમે રાજ્ય, ભોગ અને સુખ ઇચ્છીએ છીએ

* પ્રાણો ને ધનની આશા ત્યજીને એવા અર્થ લક્ષણથી લેવા જોઈએ, કારણ કે હજી જીવે છે ત્યાં લગી પ્રાણોને ત્યજ એ પ્રયોગ ન થઈ શકે એમ મધુસૂદન વગેરે દીકરાકારો લખે છે. અહીં પ્રાણ અને ધનની બાજુ લગાડીને યુદ્ધમાં આવી તેઓ બિભા છે એ અર્થ સુધારિત છે.

‘ દાનું મેને લગુનું એમાં દેવ ન ગળીએ ’

એ સામાન્ય નીતિ કરતાં અર્જુનની નીતિ પાતાના કૌટુંબિક પ્રાપ્તિ તો જિંસા પ્રકારની છે જ એ આપણે જાણું. પણ દાનું એની ઉદારતા માત્ર કૌટુંબિકતા દેવ પર્યં છે, ત્યાં ગળી એ જાય છે.

● સામાન્ય ટિપ્પે વસિષ્ઠમૂર્તિ (૧૩૬)નાં ઉદ્યોગ આપ્યાં છે. તે પ્રમાણે સાક્ષાત્ક્રમમાં પાંડવોને પદેને જાળવાનો પ્રયત્ન, વૃન્દાવનમાં દેવો, સતી દ્રૌપદી પર વૃન્દાવન પહેરે જાયો કૃત્વો આત્મવાચીનાં કંથમાં ઉરે છે. અને આત્મવાચીને હાથમાં નીતિકાંડો પાપ લેખાવવા નથી. મનુષ્ય પણ એવાં સ્વયં દાન્ય લેખ્યા છે. સામાન્યમાં વૃદ્ધશીલાસહ પણ એ જ સામાન્યતાને અનુસરે છે.

ક્રમસંપન્નતા હોય, જગત્પા કરતાં જગત્કર્મ !

વિચારીએ અમે ના શું ? આ પાપથી વિવર્તિત. (૩૨)

(ક્રમ : જગત્ પાપ કરેલો કે નહીં તેને કુલશયનું પાપ જાણે અને પીરવાને નહિ જાણે તે માટે આપને નમ જાણે પણ કહેવું નેહએ કે) કુલશયનું આપણું અર્થકર પાપ નેહ તે કેળીવું જ છે, કરતાં તેઓ નેહ સંકતા નથી પરંતુ કે એવાની ભુલિ હોય કરીને જાણ મહિ મહિ છે. (એટલે કયાંથી નેહ શકે ? ત્યાં આવી તે જગત્પા ઉપરાંત) મિત્રદ્રોહનું પાતક પણ લાંબું તેવું છે. (આપ કહેલો કે દ્રોહાચાર્ય કે જેમને તે આચાર્ય માને છે, તેમના કરતાં પણ વધી ગયા ? જોને તેઓ પણ લડવા માટે કેવા સમજ મમને ગયા છે ? ક્ષત્રિયે તે 'આદ્યો ન મિતર્તે' સ્વપ્તિ પાછા ફરવું ન નેહએ. તેમ માટે કહેવું નેહએ કે કર્યાં પણ પ્રત્યક્ષ દેખાવું હોય, ત્યાંથી તે પાછા ફરવું જ નેહએ. અને ગુરુઓની પ્રતિ પાપ સારાનિવિત હોય, ત્યાં જ એમનું અનુકરણ કરવું, બધી પ્રવૃત્તિ નહિ. તે પછી હે જગત્કર્મ ! આપ પણ કુલશયને લેણો છો ને સુકૃતને તે આદર આપો છો માટે) આ સુકૃતમાં ઉપર કયા પ્રમાણે કુલશયનો હોય અમે તે (સ્પષ્ટ દેખીએ છીએ, તે) દેખતાં કરતાં એ પાપથી પાછા લઈવાનું શા માટે ન વિચારવું નેહએ ?

નોંધ:—

અર્જુને ગોતાનો પૂર્વપક્ષ ભારે સખળ દલીલો ઉપર બીજો ક્યો છે એમ વાચકને લાગ્યા વિના નહિ રહે. લઘુ પણ એ ગોતાના પક્ષને પુષ્ટ કરવા સારુ પ્રયત્ન કરે છે. જોકે આવી અર્જુનને અન્યાય ન થાય એટલા સારુ એટલું કહેવું નેહએ કે એના પક્ષનો આ બધો મહાર માત્ર દલીલો પર જ નથી. સાથે સાથે જે કંઈએ સમજ્યો છે, તે પ્રત્યેની તેની વક્ષાદારી. પણ ભારેભારે દેખાઈ આવે છે. આ જ એની સાધક-વૃત્તિની ઉત્કૃષ્ટ સાચિતી છે. ગોતાને જે કંઈ સમજ્યું હોય પછી એ સુરપ હોય કે એડોળ હોય, પણ એને વક્ષાદાર રહેવું એ સાધનાની પ્રથમ શરત છે.

* મહાવારત જ લાગે છે કે 'મિત્રદ્રોહી' કર્મચંદાળ ગણાય છે.

કુલધર્મે પ્રણયંતિ કુલધર્માઃ સનાતનાઃ ।
 ધર્મે નષ્ટે કુલં કૃત્સ્નમધર્મોઽભિભવત્યુત ॥ ૪૦ ॥
 અધર્મોમિમયાન્કુળ પ્રદુષ્યંતિ કુલસ્થિયઃ ।
 સ્ત્રીષુ હુતાસુ વાર્ષ્ણેય જાયતે વર્ણસંકરઃ ॥ ૪૧ ॥
 સંકરો નરકાયિવ કુલજ્ઞાનાં કુલસ્ય ચ ।
 પતંતિ પિતરો ભયે લુપ્તપિહાંશક ક્રિયાઃ ॥ ૪૨ ॥
 તેર્ગરેતે કુલજ્ઞાનાં વર્ણસંકરકારકૈઃ ।
 ઇતસાચંતે જાતિધર્માઃ કુલધર્માઃ શાશ્વતાઃ ॥ ૪૩ ॥
 ઇતસંનકુલધર્માણાં મનુષ્યાણાં જનાર્દન ।
 નરકે નિયતં વાસો ભવતીત્યનુશુદ્ધમ ॥ ૪૪ ॥

દુષ્ટાપ દુષ્ટના નાશે દુષ્ટ ધર્મો સનાતનઃ
 ધર્મ નષ્ટ યતાં વ્યાપે વ્યાપ્યું દુષ્ટ અધર્મયી. (૪૦)
 અધર્મ વ્યાપવાથી તો, નષ્ટ થાતી દુષ્ટ-સ્ત્રીઓ;
 સ્ત્રીઓ નષ્ટ યતાં જન્મે, વાર્ષ્ણેય ! વર્ણસંકર. (૪૧)
 દુષ્ટ ને દુષ્ટવાતીના નરકનો જ હેતુ એ;
 પિંડ તર્પણ લોપાતાં, પડે છે પિત્રી એમના (૪૨)
 વર્ણસંકરકારી, આ દોષાયી દુષ્ટવાતીના
 હેરાપ જ્ઞાતિના ધર્મો, દુષ્ટધર્મીય શાશ્વતા. (૪૩)
 દુષ્ટધર્મ થઈ લીજા, મનુષ્યોનો જનાર્દન !
 નરકે નિશ્ચયે વાસ, થાય છે એમ સુદ્યુત છે. (૪૪)

દુષ્ટ ! આપ તો બધું જાણો છો, છતાં જાણે મારી કસોટી જ
 ને આ દશામાં કેમ ન મૂક્યો હોય, એમ મને લાગે છે, હું તો

ગાત્રી દેવકીદેવ પ્રતાપાં 'નરકેનિયત' એવા પાઠ છે. નિયતનો
 નકી. થાય અને 'અનિયત'નો અર્થ 'લાંબા કાળ સભી' થાય.

સુ !) અમમનું ભેર વ્યાપે એટલે (પછી પૂછું જ શું ?) કુળની સીઆ (કે ભેમનું સનીત્વ જ કુળધર્મોના મુખ્ય પાયો છે તે) દ્વિપિત થઈ જાય છે. તે વાળેય ! (જુઓકુળના શિદોમણિ ! કુળરત્નો જે તનુકુસુમારિણીઆમાંથી પાકે તે) સીઆ દ્વિપિત થઈ એટલે વર્ણસંકર થઈ જ પેદા થવાની. એ જ વર્ણસંકર પ્રભુ પાછી-જેણે કુળકાયનો દોષ મૂક્યો છે એવા-કુળધાતીના અને કુળના બન્નેને માટે નરકના કારણરૂપ પાયો છે.

નોંધ:—

(કુળધાતીને નરકના કારણરૂપ એટલા માટે કહ્યા છે કે એ પ્રભુ સાથે એના પૂર્વજોના પણ કાણાનુબંધ X હોય છે. એટલે એના કુસંસ્કારોની અસર એમને પહોંચે છે. અને કુળને નરકના કારણરૂપ એટલા માટે કહ્યું છે કે એના કુરાચારની અસરથી આખા કુળને એ કુરાચારનો ચેપ લાગે છે. મર્યાદા ગઈ, નેતા ગયા કે પછી નીતિકાર કહે છે તેમ સ્વચ્છંદી વાતાવરણ થઈને અંતે 'કુલં તદવસીદતિ' તે કુળ પતિત થાય છે. હીન સંસ્કારવાળા જે જાતિઓ દેશોમાં દેખાય છે તે એ વાતની સાબિતીરૂપ છે.) એટલું જ નહીં બસકે એવી પ્રજાના પિતૃઓ (કદાચ સ્વર્ગલોકમાં હોય તોય) પિંડોદક ક્રિયા-શ્રાદ્ધતર્પણક્રિયા

પાપથી હરે છે તે સર્વોત્તમ કોટીનો છે. તથા કુળધર્મ-જાતિધર્મથી હરે તે સામાન્ય કોટીનો છે. અને છેલ્લાં જમી હરે તે જઘન્ય કોટીનો છે. છતાં એ પાંચેથી જે નથી હરતા એના કરતાં તો એ પણ જાંચી જ કોટી ગણાય.

X અહીં કાણાનુબંધનો એ અર્થ છે કે પ્રજાના સર્જકનો પ્રજામાં જે, એક સંસ્કાર પડે છે તે સંસ્કાર સાથે એ સર્જકને જ્યાં લગી મમત્વ હોય ત્યાં લગી તે સંસ્કારને પરિણામે થતા અનિષ્ટની અસર જ્યાં હોય ત્યાં એના સર્જકને પણ પહોંચે છે. વિજ્ઞાનથી પણ આ ખીના સિદ્ધ થાય છે. આ દષ્ટિએ જ સર્જક માત્ર પ્રભુ વાંચે તો સંસ્કારી પ્રભુ જ વાંચે છે અને સદાચાર વિના સંસ્કારી પ્રભુ પાછી શકે નહીં.

ધ્યાય ૧૯.

સ શ્રેયો પટે છે. એમ નું (મુનિ, મુનિનીના પરંપરાએ)
કિમતો જાણો છે.

આમ પ્રજાના પદા નીમિત્તે અને અનિચ્છાએના સારમ
મિત્ર અને મહામાત્રે નિષ્ણ નિમિત્તે અર્થને અને સંકેપમાં
આ રીતે હું—

" પ્રજાની આજ્ઞાની અને શ્રમનો મૂળ પાળો નીતિ અને
સાચાર છે. વર્ણાશ્રમનાં કુલકર્મ જગત્પરથી તે જગત્પર છે એ
અને ફક્ત મર્ણાદ્યો જગત્પરથી વર્ણાશ્રમ જગત્પર છે એ. ક્રમ-
પ્રમાણે આજ્ઞા ફક્ત તમામ વ્યક્તિના સપ, સત્ત્વાર અને મુખ્ય-
અર્થોનાં સાચ, મર્ણાદ્ય અને શ્રીયસદાચાર ઉપર છે. એટલે ગૃહસ્થા-
શ્રમ વ્યક્તિમાત્રે સંપત્તે મારે મનસાન અથવા સત્તાસાન તે શ્રી
પણ વિસેષના સન્નતો યોગ પણ જોવા કર્યો નિષેધ " કેવળ
નીતિની દૃષ્ટિએ આ જીના સો ટકના સેનાની છે. આમાંનું એક
પણ વાક્ય કહી નાખવા જેનું નથી. એક સામાન્ય પદાર્થ મારે
મમતાના કદામદમાં પડી છેક ફળ નાસત વધાનને છેક બાજુ થઈ
જવાના સંખ્યાશ્રમ કામતા છે. પણ વ્યવસ્થાની બુદ્ધિ આસક્તી
દિવ્યદ્રષ્ટિ પ્રમાણે આવી નીતિની ક્રમથી વળી જાય છેથી મારે
છે, તેમજ મોંઘેના અને મોંઘેના વસ્તુનું આ કુદ એ માત્ર ઉપલક્ષ
દૃષ્ટિએ જેનાં દેખાતા બાઈ બાઈ વસ્તુના ક્રમને પરિણામે જ
નીપજેલું નથી જતાવનું. પણ જેની પાછળના ઉદ્ધાર આશયો જતાવી,

* અહીં કીમત આ પ્રમાણે પ્રમાણ રાકે છે :—

પ્રાયશ્ચિત્તમુક્તિના: પાપેર્થમિરતા નરા: અવજાતાપિન: પાપામિરવાન
અતિ દાહનાન.

પાપોમાં સંખ્યા કરતાં પ્રાયશ્ચિત્ત અને પદ્ધતાપ નહીં કરનાર
પાપિયો શ્રેય નરકમાં જાય છે.

અહો યત મહત્ત્વ પાપં કર્તું અયમિતા વયમ્ ।
 યદ્રાજ્યસુખલોભેન હંતું સ્વજનમુચયાઃ ॥ ૪૫ ॥
 રે ! કરતા મહાપાપ, હા ! તૈયાર થયા અમે;
 જે રાજ્યસુખના લોભે સગાંને હાનિ આપ્યા. (૪૫)

અહો (સીતાનાથ ! જુઓ તો જરા આદર્શ બતાવ્યા છતાં) અમે
 કેતું મહાપાપ કરવા તૈયાર થઈ ગયા ! (રાજ્યસુખના લોભ કેવી જરી
 ચીજ છે કે જે દેખતાને પણ આંમળો કરી મેલે છે) અરે રે ! જે
 રાજ્યસુખના લોભે અમે (અમારા) સ્વજનોને હાનિ આપ્યા ઉઘમ
 આદરવા બેઠા.

નોંધ:—

આ યુદ્ધ માટે અર્જુનનો જે ખ્યાલ અગાઉ આપણે
 ગયા એ જ અહીં સાદે શબ્દોમાં પોતે કહી દે છે. “ લોક
 જ્ઞાનીની પણ આંખ બંધ કરીને પાપપ્રવૃત્તિમાં પ્રેરે છે. ”
 અર્જુનનું વાક્ય આપણ સહુ માટે મનનીય છે. આવી છેવટની
 પણ અર્જુનનો રાજ્યસુખનો ત્યાગ આપણને અર્જુન પ્રત્યે સન્મ
 પ્રેરે છે. આ યુદ્ધ રાજ્યસુખને માટે જ એણે બેડું હોત

એનો લયકર અધઃપાત પણ ચાત એ વાતેય સાચી છે. પરંતુ આ યુદ્ધ અત્યાચારીઓના અત્યાચારનો દંડ આપવા અર્થે યોજાયું હતું, 'વિજયનું ગુમાન પરાજયની લાચારીમાં જ' પરિણમે છે,' આવા આવા મહાસૂત્રો મહાભારત યુદ્ધમાંથી ફલિત થવાનાં હતાં. આવા અનુભવ માટે આથી ઊંચો માર્ગ નરદમ સહિષ્ણુતાનો-કૃવળ અહિં-સાતો-હોઈ શકે; પણ અર્જુનની તેટલી તૈયારી તો હજી નહોતી. શ્રીકૃષ્ણે તો એને માત્ર પોતાની સ્થિતિ કેવી છે એ ઓળખવાની દૃષ્ટિ આપી. એટલે જ એ યોગ પામીને લડ્યો. લડતા પહેલાં વિષાદ હતો તે ખરી ગયો, એટલે લડવામાં એને ન રહ્યો ખેદ કે ન રહ્યો દર્પ. એથી જ જીત્યા પછી એને મોહ ન થયો, પણ ઉચ્ચ કોટીની ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થઈ. "પોતાની ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રસંગને પોતાને ગળે માપી; પ્રભુ સામે દૃષ્ટિ રાખી પંતાવી લે, તો સમંતા ટકી રહે છે." આ જ ગીતાનું પરમ રહસ્ય છે. પણ અર્જુનનું મન અત્યાર તો મૂંઝાઈ ગયું છે. એટલે એ એકલાં નીતિસૂત્રોને ગળે જ માપીને આગળ ચલાવે છે. એને પોતાને એમ જ લાગે છે કે, "મને અત્યારે જે જ્ઞાન થયું છે એ પરમ જ્ઞાન છે." છતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવ આગળ એનું આ દૃષ્ટિબિંદુ 'અતિગર્વ' માં પરિણમે તેવું ન હતું. સાધકના મને ન્યાં લગી આત્માનંદની લિજ્જત ન ચાખી હોય ત્યાં લગી બાહ્ય સુખને જ તે સુખ માનીને શરીરરૂપી સગાંઓ પર મોહ ઊપજે ત્યારે આવી જ દલીલો તે અંતરાત્મા પાસે મૂકે છે.

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणायः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षमतरं *भवेत् ॥ ૪૬ ॥

*કોઈ ઠેકાણે 'પ્રિયતર' એવો પાઠ પણ છે એમ 'મધુસૂદન' કહે છે. પણ અમારા જોવામાં એવો પાઠ ક્યાંય આવ્યો નથી.

ગીતા દર્શન અધ્યાય બીજો

ઉપોદ્ઘાત

આ અધ્યાયનું નામ સાંખ્યયોગ છે. ગીતાકાર અહીં સાંખ્ય-દર્શનની વાત નથી કહેવા માગતા પણ જ્ઞાનદષ્ટિએ જીવનનું અને જગતનું સ્વરૂપ સમજાવવા માગે છે. જૈન-સૂત્રોની પરિભાષામાં કહીએ તો આ અધ્યાયમાં નિશ્ચયનયની દષ્ટિ મુખ્યપણે છે. ગીતા-કારના શબ્દોમાં કહીએ તો કપિલ મુનિ જે જ્ઞાનદષ્ટિને અવલંબીને સિદ્ધ થયા, તે દષ્ટિનું અહીં પ્રતિપાદન થયું છે. ગીતાકારને મુખ્ય એક કર્મયોગ ઉપર છે પણ એ માર્ગે જવા માટે જ્ઞાનની આંખ તો સૌથી પહેલી જોઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે, જ્ઞાન એ મધ્ય-બિંદુ છે. એના આધારે સઘળાં જીવનકર્મો અને જગતનિયમો યથાર્થ રીતે ચાલી શકે છે. જ્ઞાન એ ધ્રુવકાંટો છે. જીવનની નાવડી એને જ લક્ષી સીધી ચાલી શકે છે.

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ સાંખ્યયોગઃ

બીજો અધ્યાય સાંખ્ય યોગ

આપકળ દેતાં વગેરે અત્યુન્નનાં માનસિક ચિહ્નો અને શારીરિક ચિહ્નો એમ બન્નાં છે કે, અત્યુન્નનાં વાક્યોમાં—“ લડીશ અને બાંધવો સાથે લડવા કરતાં શામનો કશો વગર એમને દાંધે મરી જનું શારૂં નહીં વાગુલોકનું રાજ્ય મળે તેમ લડીશ નહિ. ”—એમાં જે અધુરતા, વિનય, ત્યાગ અને સમર્પણ વગેરે દેખાય છે અને જ્યાં વેરાગ્ય થયો હોય એમ લાગે છે; પણ તે વેરાગ્ય જ્ઞાનમય વેરાગ્ય નથી. જ્ઞાનમય વેરાગ્યના મૂળમાં માનસિક સ્વસ્થતા અને શારીરિક દૃઢતા તેમજ બન્ને પ્રકારની પ્રસન્નતા હોય છે. અત્યુન્નની સ્થિતિ આવ આનાથી ઊલટી હતી. એટલે કે એની દયા જ્ઞાનદયા નહોતી, મોહ-

મૂળમાં ‘કૃપયાઽવિષ્ટમ્’ અત્યુન્નનું વિશેષણ છે, એનો અર્થ ગુજરાતીમાં આપણે ‘દુષાવેશથી સુક્ત’ જેવો લીધો છે. કારણ કે વસ્તુતઃ એ અસાધ્ય અર્થમાં દુષા નહોતી પણ દુષાનો આભાસ હતો.

આય ૨ લે

દત્તી. મોદયા મોદયા મારે કે એ દયાના ગર્ભમાં જાંધવાદિનો
 દત્તો. મારો દુઃખીઓ, એવી ગમતા દત્તી. દુઃખનું મમત
 તાના દેહ પૂરતા મમતથી એકે દુઃખ આગળ છે, એમાં સંકા
 પી પણ સમતલી બુદ્ધિ કરતાં ક્યાંય પાછળ છે. અર્જુન
 સમતલી બુદ્ધિને લાકડ દત્તો, પણ અત્યારે એ મોદયા યર્ષ
 યો. કાચુ કે, અર્જુને ત્યારે દુઃખને પોતીકું માન્યું એટલે વિશ્વનાં
 બીજાં જનંત પ્રાણીઓ પાસેનાં છતાં. તેથી એ બેદમાંથી ને
 ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયા, તે જાણ મોદનન્ય ન ખ્યાલ ગણાય. મારે
 શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માએ એને નીચે પ્રમાણે કહ્યું. " વિનાશમન પણ
 ત્યારે પદાર્થ કે સંબંધીઓના મોદમાં હવેને પ્રેરવા મધે છે ત્યારે
 આંધરને પણ અંતરાત્માનો આ ન જ જાણ મધે છે. "

શ્રી મળવાનુવાન ।

કુતસ્તવા કરમલમિદં વિપમે સમુપસ્રિયતમ ।
 અનાર્યજુષ્ઠમસ્વાર્ગ્યમકીર્તિકરમર્જુન ॥ ૨ ॥
 કલેષ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વમ્પ્રપચ્ચતે ।
 હુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ ૩ ॥

ક્યાંથી આવ્યો તને કાળો, કાળો મોદ અર્જુન !;
 આપે વસ્ત્રો અકીર્તિનો-કર્તા, ન હેતુ સ્વાર્ગનો. (૨)
 ન નામદેપહું પામ, પાર્થ ! છાને ન એ તને;
 દિલદુર્બળતા-શુદ્ધ, છોડી જાક પરંતપ !. (૩)

(હે રાજા ! શ્રીકૃષ્ણે શું કહ્યું ? તે આપ મનને સ્થિર રાખી સાંભળો.
 આપે દમમાં ને ખ્યાલ જાંધ્યો છે અને અર્જુને ત્યારે જાંધ્યો હતો,
 'કમલ' રાખેનો અર્થ કાળા અથવા ગમિનતા માય છે, પણ આવી
 મોદ રાખે જાંધ્યોસતો દોષને કેટલાક દીકાકારોએ મોદ રાખે લીધો છે.
 આપણે 'કાળો મોદ' એવો સાદાણિક અર્થ દાખલ કર્યો છે.

તેના કાળા હોવામાં બીજા ન બચે (કર્મ) તે ન બચે ! (તે જે
 જેને જેને સંભવે) આ તર્કથી આ જોઈ મિત્ર તારમાં ક્યાં
 નથી મળ્યા ? અર્થપૂર્વકથી જીવે એમ મિત્ર સંભવે નથી. વળી જે
 સ્વર્ગના જેવા પાપ નથી (અર્થે કે તમને અર્થપૂર્વકથી લઈ જવાર છે.)
 (આ વિષયમાં પણ અર્થપૂર્વકથી જ જોવાર છે.)

તે પચાસ પાપ આમ નામમાં નથી, તને એ ન બચે, તે જે
 પરંતુ (સંભવે સંભવ કરવારે) છે. મારે કુદ જાતી કુદવતી
 નામનામને છેલ્લે જોડ, જેમાં ના.

નોંધ:-

જિજ્ઞાસા અર્જુનને કાળાશ ન શોભે ! તારામાં કટાણે આ
 કાળાશ ક્યાંથી પેડી ? આમ કરીને શ્રીકૃષ્ણ એમ કહેવા માગે છે
 કે, એ ત્વંતિ જિજ્ઞાસા નથી પણ કાળા છે. જાડી જાડી એમાં મોઢની
 કાળાશ ભરી છે. એણે જ તારા જિજ્ઞાસા અંતરને કાળું બનાવ્યું
 છે અને તેથી જ આ વિપાદ, રુદ્ધ મત્યાદિ લક્ષણો તારામાં જોઈ
 થયાં છે. તારામાં શુભને પા'ને જે અશુદ્ધભાવ આવ્યો છે તે નથી
 તો પ્રસંગોચિત કે નથી તો સમયોચિત એટલે કે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર અને
 કાળ એ ત્રણે, એ ભાવ માટે બંધબેસતાં નથી. સારાંશ કે દારકમાં
 તું ભારી પાસે આવ્યો અને તારા પક્ષમાં મને બેગવવા યત્ન કરે
 તે વેળાએ એટલે કે યુદ્ધના દરમિયાન પહેલાં જ આ ભાવ સ્ફૂર્યો હો
 તો તેની લિજ્જત જુદી હોત. મેઘ તૃષ્ટિ કરીને સારું ત્યારે કે
 શકે કે જો ક્ષેત્ર અને કાળ બંને યોગ્ય હોય ! ઉપરક્ષેત્ર કે અકાં
 થયેલી તૃષ્ટિ શા અપની ? સંભવ છે કે તે તો જાલડી ગણાડ જ કરે. તે જ
 રીતે અત્યારે સ્ફૂરેલો આ ભાવ કટાણુનો અને કુક્ષેત્રનો છે. એ
 તો આ યુદ્ધસ્થળ છે અને વળી લડવાનું ટાળું આવી ગયું છે. બંને
 સંન્યે પૂરી તૈયારી કરી લીધી છે. આને ટાળે તારા જેવા દાનિય-
 વીરને રણસંગ્રામમાં જોડાવું જોઈએ એમ એક સામાન્ય માણસ
 પણ કબૂલ કરશે. તું કદાચ એમ કહીશ કે ત્યારે તો દ્રૌપદીના પ્રસંગોને

પીધે મારા દિલમાં દુર્યોધન પ્રત્યે ડંખ હતો એટલે ન સૂઝ્યું પણ
 અત્યારે તો સૂઝ્યું છે ના ? હું એજ કહેવા માગું છું કે, ત્યારે ન
 સૂઝ્યામાં જે કારણ હતું તેની જ અત્યારે બીજી બાજુ દેખાઈ રહી છે,
 એટલે જ અર્જુન ! આવા મેલા-મેહને આયોગે+ એટલે કે મોક્ષા-
 ધર્મોએ વળેલ છે. કારણ કે એ હમેશાં મોક્ષમાર્ગથી ઊલટા એટલે
 કે બંધનને માર્ગે લઈ જાય છે. મારે તું અગાઉ ખોલી ગયો
 તેમ જો ખરેખર ક્રેય* છૂંચતો હોય તો એનાથી જલદી વેગજો જ
 થઈ જા. કદાચ તું કહીશ કે લલે મોક્ષ ન મળે પણ સ્વર્ગ તો
 મળશે ને ? તો પણ હું કહું છું કે, ના. એને પરિણામે સ્વર્ગગતિ
 પણ નથી. ઊલટો એ મેલોમોહ તો અધોગતિએ લઈ જનાર છે.
 ખરું પૂછે તો એ આ જગતમાં પણ અપયશ જ આપે છે. આ
 રીતે મોહ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ જ લયંકર છે એમ નહિ પણ
 આધિદેવિક અને આધિભૌતિક X દષ્ટિએ પણ હાનિકર્તા છે. આવા
 મોહનું મૂળ નામદોષ છે. જો પૃથા કેવી સહનશીલ છતાં વીર છે ?
 તું પૃથાનો પુત્ર છો મારે વીર છો. તને આવી નામદોષ ન શોભે.
 તું કહીશ કે હું દેહયજ્ઞમાં વીર છું પણ મારું હૃદય લાંગી ગયું છે,
 એટલે શું કરું ? હું પણ તને દેહયજ્ઞના અર્થમાં કાયર નથી કહેતો.

+ આર્થ એટલે સંત્યાગી અથવા મોક્ષાધી. આવાજ અર્થમાં આ
 રાષ્ટ્ર માયાન ગ્રંથોમાં અને જૈન-સૂત્રોમાં પણ આવે છે જુઓ ધર્મપદ.
 જુઓ શ્રી આચારાંગ જૈન સૂત્ર ૨. ૨. ૮.

* “ ન ચ શ્રેયોઽનુપદયમિ ” અ. ૧-૩૧.

X દુષણ, નીલ અને કષોત્ર ત્રણે લેશ્યા કાળાશવાળી કહેવાય છે, તે
 નરકગતિના જીવને મુખ્યપણે હોઈ શકે છે, સ્વર્ગગતિના જીવને નહિ !
 મારે એ ત્રણે અપ્રશસ્ત છે. સંસારમાં પણ એવા જીવો હુદ, સહુને
 અવિદ્યાસપાત્ર અને હલકા ગણાય છે.

ઉ. ૩૪મું અધ્યયન.

मनुज इव ।

कथं लीलमयं मेकं शेषं च मयुगदम् ।
रम्यं यन्निषादयति मृतादौ रम्यम् ॥ ४
गुरुमदत्त्वा हि महामयायाम्
धिया भोक्तुं मेधमयीन्द्र लोके ।
दत्त्वाभेकापीशु गुरुनिद्रेषु
भुञ्जीय मोमाभ्युपविशन्निद्रेष्वपि ॥ ५ ॥

अन्तुनं गीतम्—

लीलम् मे शेषं मे सौम्यं, मयुगदम् !
आमे देव सन् ? तेजो भूयस्ते अरिमहनः ।

-
- अन्तुनं ऐनराधियन सून, दशभुं आरधयन.

હજ્યા વિના શુર મહાનુભાવી,
આ લોકમાં બીજીય ખાતું સારું;
અર્થેન્દ્રશુર દણીનેય માત્ર,
રક્તેભર્યા બોગ અહીં જ માણું. X

(૫)

અર્જુન (હજ્યામાં નહોતાં એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વાક્યો સાંભળીને રાસમાઈ તો ગયો પણ પાછો યોડી જ વારમાં જરા હીક થઈને ધીમે રવરે) બોલ્યો : બસા મધુસૂદન ! (આપે પણ મધુ દેવ હતા એટલે એની સામે ટક્કર લખાવી, પણ આ તો મારા દેવ+ છે. તો પછી કહો) રણમાં (લેડાઈને) બીજમ અને દ્રોણ (સમા શુરઓની સામે શું મારે રાસોથી લડું ? એમની) સામે રાસાઓથી તો હું કેમ જ લડી શકું ? આ અરિસૂદન ! (આપ પણ રાત્રીને જ નાશ કરનાર છો, જ્યારે) એ તો મારા પૂજનીય પુરુષો છે, રાત્રી નથી. બોલો ! હવે હું શી રીતે યુદ્ધમાં લેડાઈ શકું ?

દ્રોણ જેવા મહાનુભાવી શુરઓને ન હજીને કદાચ આ લોકમાં ભટકીને ખાવાનો વખત આવે તોયે બહેતર છે. (આપને કહેતા હો કે બીજમ અને દ્રોણ તારા શુરઓ ખરા, પણ તેઓએ ગાતે જ ધર્મરાજને કહ્યું છે કે (અમારો નૈતિક ટકો તો તમને જ છે પણ શું કરીએ અર્થ-યોગપણને સંજોગે કરીને અમે કોરવો સાથે બંધાઈ ગયા છીએ) તો પછી એમનું મહાનુભાવી શુરપણું ક્યાં રહ્યું ?" આના જવાબમાં પણ હું તો નમ્રતાવે એટલું જ કહીશ કે) બલે એ શુરઓ અર્થલોચી હોય તોય (જેવા હોય તેવા પણ અમારા શુર તો ખરાને ? માટે અમારે મારવા

X આ ચરણો મિશ્ર-ઉપનતિમાં છે.

+ 'પિતૃદેવોમવ' 'આધાર્યદેવોમવ' એમ શ્રુતિઓ કહે છે.

* મહા ભા. અ. ૪૩, શ્લોક ૩૫, ૫૦, ૭૬, લો. તિ. ગી. ૫.

१५५

५.

॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

॥५॥ ॥५॥ ॥५॥
॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

॥५॥ ॥५॥ ॥५॥

(3)

(1) "आपको क्या पता है कि 'हमें एक जगह' तो है ही, आ
 (2) 'हमें एक जगह' तो है ही, आ

[illegible]

* જીવનમાં આ પુત્ર પ્રવર્તિત પુત્ર પદવિને અનુરૂપ નથી. એને 'શુ. સંપ.'માં પ્રવર્તિત ઉપવર્તિમાં રહેવું છે.

નોંધ:—

અર્જુનને કોઈની પણ એ વાત સાચે જ પેશદરિને જેવી
સાચીને સાચે છે. સાંકડાની આ જ પ્રવૃત્તિઓ નોંધે છે. માટે જ
અગત્યન મદદગારે કહ્યું છે કે, “સાક્ષિ ! પાપમ તમે લોકસંગ (લોક
દર્શિ) પી ફર એ અને તમારા ગદ્યરત્ના કથનનો અગર તમારા
અંતરે શોધેલા સ્વપ્નનો તમારી જાન પર સંપ્રમાર્ક અને સાચેની
પૂર્વક અગત્ય કરો. જો એમ નહિ કરો તો પારંપર મુજબ ગ્રંથી
મતાની. પરંપર અર્જુન એ રીતે જ મુજબ ગયો છે. જેને તે
કહે છે:—

કાર્પણ્યદોષોપહતસ્વભાવઃ
પૃચ્છામિ ત્વાં ધર્મસમૂહચેતાઃ ।
યચ્છ્રેયઃ સ્વાનિશ્ચિતં વ્રુહિ તન્મે
શિષ્યસ્તેજઃ શાધિ માં ત્વાં પ્રવન્નમ ॥૭॥

હું કાર્પણ્યદોષથી ધર્મ બુદ્ધ્યો,
ને મુજાણું ચિત્ત એવો પૂછું છું;
નક્ષી જે હો, શ્રેય મારું કહે તે;
શરણે આવ્યો શિષ્ય હું શીખ દે તું.

(૭)

(પરંપર કૃષ્ણ ! આપ કહો છે તેમ જ) કૃષ્ણતાના દોષે કરીને કહો
કે દીનતાના દોષે કહો-પણ મારી સ્વાભાવિક વૃત્તિ-વીરતા હું ખોઈ બેઠો
છું અને એથી જ મારો ધર્મ શો? મારું કર્તવ્ય શું? તે સમજવામાં
મારું ચિત્ત ગોઠાઈ ગયું છે.

નોંધ:—

(' જગાં આત્મા શિથિલ થાય ત્યાં સ્વભાવ સ્થિરતા ગુમાવી
x આ ઉદ્વેગના પ્રકાર છે; ગુ. સમ. માં 'સાક્ષિની' રૂપે ગોઠવ્યું છે.

મધ્યાય ૨ નો

એસાય અને પછી મુખ્ય થયેલું ચિત્ત પોતાના કર્તવ્ય સંબંધે સ્પષ્ટ નિશ્ચય ન કરી શકે ' એ આપનું કથન મારે માટે અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે પણ ત્યારે હવે મારે શું કરવું? આવી સ્થિતિમાં આપે જ કહ્યું હતું કે સદ્ગુરુશરણુ સિવાય કોઈ માર્ગ નથી તો હવે હું આપથી વિશિષ્ટ બીજા કયા સદ્ગુરુ શોધું?) હું તો આપનું જ શરણું સ્વીકારું છું. (હવેથી આપ મારા મિત્ર નહિ પણ અનન્ય શરણુ આપનાર ગુરુદેવ તરીકે મારા હૃદયકમળમાં બિરાજે) અને આપને જ હવે હું પૂછું કે મારે માટે જે કંઈ કલ્યાણકર હોય, તે મને નિશ્ચયપૂર્વક કહો. હું તમારો શિષ્ય છું. તમે જ મને શીખ આપો.

અહીં અર્જુનને એટલું તો દેખાયું કે, ' સ્વધર્મ ' કે સ્વકર્તવ્યતો માર્ગ જો પોતાને જ ખરેખર સૂઝ્યો હોત તો પોતાની આરીખિત, પરવશ અને દીન દશા ન હોત. એટલે જ એણે પોતાની ઔદિક દલીલોનાં હથિયાર હેઠાં મેલી દીધાં અને સદ્ગુરુશરણુ સ્વીકારી લીધું. આ રીતે સાધકમાત્રે મંથન-કાળમાં અભિમાનને છોડીને-ક્રોધપણુ પ્રેરક અવસાન પકડી લેવું જોઈએ. મનસ્વીપણના એકલા તકો સાધનામાં ડખત કરે છે. સ્વચ્છંદનો નિરોધ થયા વિના મોક્ષનો માર્ગ મોકળો થતો નથી અને સ્વચ્છંદનિરોધ (૧) કાં તો હૃદય ગુદાની જાંઠાણુમાંથી આવતા X અને સંયમમાર્ગે પ્રેરતા આત્માન અવાજને પોતાની જાતના બોલે (પરને ભોળે નહિ.) વધારે સ્તેવાથી અને (૨) સદ્ગુરુને શરણુ જવાથી જ થઈ શકે છે.

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्
यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।

અવાપ્ય મૂમાયસપત્નમૃદ્ધં
રાજ્યં સુરાણામપિ ચાર્ધિપત્યમ્ ॥૮॥

' હું નિરોદ્ધેણ ઉવેદ મુક્ત' નેન ઉ. સૂત્ર અ. ૪ યુ

દેવોનું આમીપણું કે બમિનું,
મગર ને મનુષ્યનાં અન્ય;
પામ્યાં છતાં એવું ન આપું કે જે,
મારે હશે અંધિયરોની શોક.

(પણ એવો નમ્રતાથી દર્શાવે આપને વિનવવાની પદી વાત કે) હાલ
કમળિ સંપત્તિ અને આપના બધા વિનવનું આપની બમિનું સમ્યક મળે-
જેવું જ નહિ બનશે તેવાનું અભિપ્રાયમાં મળે મેલ્યા આ મારા કદિયોને
દુઃખી લેવાં શોક ટાળવા મળે તે સમયે નથી પેલ :

નોંધ:-

“ અર્થાત્ કે હું આપનું કારણું તો સ્વીકારું છું પણ દુઃખ
દીને આપ અને મુદ્દ મારે આગા ન કરશે. કારણ કે સ્વર્ગનું કીર્તિપણું
: મત્યલોકનું અશ્વત્થીપણું આ મારે શોક નહિ ટાળી શકે.”
માવે અશ્વત્થીનો કથિતાશય છે. ‘એકા તેરા મગર લુકમ કરતા મેં
હું ઝાંસા’ એ બે વાતને કેમ બને ? બે કે આખરે તો અશ્વત્થીને
પાતાનું એટલું અભિમાન ગાળી જ નાખ્યું છે પણ અત્યારે તો
મે કહે છે કે “ એ વાતની એક વાત એ કે હું નહિ લડું”
અથવા આ બધી ઘટનામાંથી એકેએક બાબત પોતા પરત્વે ઘટાવી
વાતી છે. મન પણ હંમેશા આત્મા અને આમ જ લટકાં કરતું
ય છે.

સંજય ઉવાચ ।

પથમુક્ત્વા હૃષીકેશં ગુડાકેશઃ પરંતપઃ ।

ન ચોત્સ્ય ઇતિ ગોવિંદમુક્ત્વા તૂર્ણીં વમૂચ હ ॥૧॥

સંજય બોલ્યા:-

હૃષીકેશ પ્રતિ એમ, ગુડાકેશ + પરંતપ;

બોલી ‘નહિ લડું’ એવું, વદી અંતે થયો ચૂપ. (૯)

x મૂળમાં શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યે બે વિશેષણો વપરાયાં છે, હતાં

અધ્યાય ૨ નો

(રાજન્! એમ મૃતસપ્તને) સંજયે કહ્યું:—
 આ પ્રમાણે હૃષીકેશને કહીને ગુણકેશ અને પરંતાપ 'હે
 (અર્જુન) ગોવિંદ! માટે હું લડવાનો નથી' (એમ કહ્યું) વાક્ય)
 બોલીને મૂપ થઈ ગયો.

નોંધ:—

હૃષીકેશ અને ગોવિંદ એ વિશેષજ્ઞો હૃદયોના સ્વામી અંતરાત્માને
 યથાર્થ લાગુ પડે છે. અને 'ગુણકેશ' તથા 'પરંતાપ' એ વિશેષજ્ઞો
 સાવધાન અને તપસ્વી મનને લાગુ પડે છે.

તમુવાચ હૃષીકેશઃ પ્રદક્ષત્રિય મારત્ત।
 સેનયોરુમયોર્મધ્યે વિવિદંતગિદં વચઃ ॥ ૧૦ ॥

હસતા હોય એ પેઠે, હૃષીકેશે મુતાકથ આ;
 રાજન્! જે સૈન્યની વચ્ચે, તે ખેડવાંતને કહ્યું. (૧૦)

હે રાજન્! બે સૈન્ય વચ્ચે ખિન્ન થઈ જોડેલા (એવા અર્જુન) ને
 (જોઈને) જાણે જરા હસતા ન હોય (અર્જુન મુખ ક્ષીને) હૃષીકેશે આ
 પ્રમાણે કહ્યું:—

નોંધ:—

'અર્જુનનો ખેદ અને શ્રીકૃષ્ણનું હસવું' એ વાત વાચકને
 બેહદી લાગશે કે "શું રોનારનાં આંસુ લૂછવાને બદલે ત્યાં હસવું
 હાજર? એ તો નિર્દયતા ગણાય!" પણ અહીં આ રીતે એ
 લક્ષણ લાગુ પડે તેમ નથી. કારણ કે અર્જુન સારી પેઠે જાણે છે કે
 પોતા પ્રત્યે શ્રીકૃષ્ણની ભારે દયા છે; અર્જુનનો પ્રસંગ જ
 લુઓને! એ એક તરફથી એમ કહે છે કે, "મારું શ્રેય શામાં છે
 તે મને કહો અને મને દોરો. હું તમારે શરણે આવી તમારી શિષ્ય-
 એક જાણું છું હોય 'ગોવિંદ' ને બદલે 'અંતે' શબ્દ અર્થમેળ ખાતર
 વધાર્યો છે.

વૃત્તિ સ્વીકારું છું. ” અને વળી ખીણ તરફ કહે છે કે, “ પણ જો જો હાં, હું યુદ્ધ તો નહિ કરું. ” કેવી જોદ્ધા વાત ! આ સાંભળીને જ એમણે સ્મિત કર્યું છે. જો કે અર્જુનને આ સ્મિતે ખૂબ શરમાવી મૂક્યો અને એટલે જ એ એટલા ત્યાં જરૂરી હોઈને જ શ્રીકૃષ્ણે કહી છે એમ મનાવું જોઈએ. સદ્ગુરુ હંમેશાં સાધકની અનેક પ્રકારે કસોટી કરીને જ પછી ભૂખ જોઈ યોગ્ય જ્ઞાનવાની પીરસે છે. અને ખરી સિલજત પણ ત્યારે જ આવે છે. વળી શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો અહીં સમતાયોગ પણ અવળ્ય દિસે છે. ખીજે કોઈ અધૂરો એ જ સ્થળે હોત તો એમ જ કહેત, “ આવી કાયરતા જ તારામાં હતી તો પછી દ્વારકામાં મારે પડે પડી મને અહીં લગી કેમ તેડી લાગ્યો ? દુર્યોધન જેવા પાસે મારે તારે ખાતર વિણ કરવા જવું પડ્યું; મને કૌરવોની આંખે ક્યો; આ બધાને કુચે માર્યા અને હવે કહે છે કે નહિ લડું ! ” આમ કહીને ક્રોધથી લભૂકી ઝેલત. અને બન્ને સૈન્યની વચ્ચે ગિચારા અર્જુનની પટ્ટા પાડી નાખત ! પણ આતો સમદષ્ટિ પુરુષ હતા એટલે હું કહેજો જ જરા સ્મિત કર્યું અને કહેવા લાગ્યા. કેવી સ્થિરતા ! કેવી સમતા ! હવે એ (શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા) શું કહે છે તે જોઈએ:—

શ્રીમગવાનુવાચ ।

અશોચ્યાનન્વશોચસ્ત્વં પ્રજ્ઞાવાદાંશ્ચ માપસે ।

ગતાઘનગતાદૃશ્ચ નાનુશોચંતિ પંડિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા:—

અશોચ્યાને અનુશોચે, ને પ્રજ્ઞાવાદ+ તું વહે;

ગયા પ્રાગ્ રજ્યા પ્રાગ્, તેનું શોચે ન પંડિતા. (૧૧)

+ ‘પ્રજ્ઞાવાદ’ શબ્દમાર્થી ‘મધુસૂદન’ નામના ગીતા-વિચારક પ્રજ્ઞ + અવાદ’ એવો પદચ્છેદ કરી તું પ્રત (પાત્રો) છે છતાં પ્રત ન બોલે,

એને આ વિદ્યાર્થી કહેતા કે જો આવી જ અને તે સમયે મારામાં જા.
 એ અવાજની પાછળ અભિમાન છે કે તેને અર્જુન પામે નથી એવો
 અંકેશ. અર્જુન અભિમાનથી હસી દેવાથી જ તે અંકેશ પણ મારા
 મુખપર જ નહિ જાય. તેમ, આંખોને નીચું ધારવા છે. પ્રાણીની
 જાતે જ રસિક પિતૃભક્તી વિદ્યાર્થીને નથી એવું કહેવાથી તે જ પાણી
 ફૂલ, આંખે આંખે એ નથી કે કાલીકાળે જીવનના પ્રભુ આમ કહેવા
 નથી એ પ્રભુ આમ કહેવા જાય છે. જો કોઈને મુખ્ય કોઈની
 શિક્ષણ દેવા છે. શિક્ષણ કોઈને આપવાની કોઈનીને નથી કોઈને
 નિર્દોષ કરતાં જતી આપના અને પ્રભુ વિષ રસાયણ ત્યાં જતી એ
 જાણી પાણીથી કે વરસાદે પાણીથી રૂબરૂવાનો પ્રસંગ રાખવા થતા
 તે છે. જુદા જગતે એક વરસ મન-કેરિય નિર્જન અને ખીટ ખાણ
 કામગીરી. ફળ આપવા પ્રાણીની ખાટ દેવા તે ને ને પછી પહેલી જ
 ખાણને પાણી પડી છે. પછી પ્રભુ જાય કે એ તેનો વિચાર
 કરતા જ નથી આપવા પ્રભુ જાય કે એ તેનો પાણીથી રસાયણ
 કરતા નથી. જનમુખ આપવામાં પ્રભુ આપવામાંથી એ જ

જ અર્જુન દુરાસે દાતો દામગીરી ન થઈ શકે.

હવે જાણે મહારાજ! મહોદય-કર્મને કહેવું જ

'મહોદય-કર્મ'ના તરફ જોઈ જાય તેના તરફ નથી' ને મહારાજ!
 એવું કહેવું અને કહ્યું 'મહોદય' છે. તે શિક્ષણની અર્થથી જાણવામાં છે.
 મહોદય-કર્મ'ના તરફ જોઈ જાય તેના તરફ નથી' ને મહારાજ!
 'મહોદય' કહેવામાં 'મહોદય' કહેવામાં 'મહોદય' કહેવામાં છે તે અર્થમાં

વાતને નીચેના આકારમાં પ્રગટ કરે છે કે “જે આત્મવાદનો શ્રેષ્ઠ કર્મવાદ અને ક્રિયાવાદ સાથે પોતાના સ્થાન પ્રમાણે સમન્વય ત્યાં તે આત્મવાદ સાધક નહિ પણ ધાતક નીવડે છે. કારણ કે એકાંતવાદ આવી જાય છે. જ્યારે ખરી રીતે અતેકાંતવાદ જોઈએ. જ્યાં એકાંતવાદ છે ત્યાં અજ્ઞાન છે અને અતેકાંત છે ત્યાં જ્ઞાન છે.”

नन्वेवाऽहं जातु नाऽऽसम् न त्वं नेमे जनाधिपा
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥२२॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीमताः ॥

કે તને એમ લાગે છે કે “આ યુદ્ધમાં મરનારા પાછા જન્મશે જ નહિ
મરવા તો એમની સામેના તારા સંબંધ કાયમ માટે ફટી જશે. અને
થી જ તું એમનો કાળી રહેવાના બને તારી રહો છે. પણ હું તને
હું કહું છું કે) તું, હું અને આ સત્ત્વનો પૂર્વકાળમાં કદી નહોતા જ
મર્યા) એમ પણ ન લાગતો અને પછી પણ કાવિયે કદી નથી જ
મરવાના) એમ પણ ન લાગતો. (કારણ કે આપણા જન્મવા અને મરવા
માટે પણ કારણો હોય છે. આપણે એકબીજા બેજા થયા છીએ,
એમો પણ ધોળાં કારણો છે. જેમ ધડો તૈયાર થયા માટે એકરો કુંવાર જ
જનમે નથી એ તો માત્ર એક નિમિત્ત છે, તેમ તું, હું અને આ સૌ, આ
યુદ્ધમાં પણ નિમિત્તરૂપ છીએ. જેમ ધડા પાછળ માટી એ મૂળકારણ
છે તેમ આપણા સદુમાં રહેલા ‘આત્મા’ને સ્પર્શેલા વિકારો મૂળકારણ
છે. છતાં માટી જેમ ધડામાં ઝાતપ્રાત છે તેમ આત્મા, દેહ સાથે
ઝાતપ્રાત નથી એ વાત પણ તું ન જાણતો.)

(ભારત!) જેમ દોડમારીને પોતાના આ લોકમાં મળેલા દેહમાં
જાળપણ, જુવાની અને યુવણ એમ ક્રમેક્રમે ત્રણે અવસ્થાઓ આવવાની
જ (એનો તને ખ્યાલ છે) તેજ રીતે પરલોકમાં પણ જીતે દેહ મળવાનો
છે (એનો ધીર પુરુષ-ચંડિત પુરુષનો ખ્યાલ હોય છે.) માટે (જાળપણ
આશુ જતાં જેમ જુવાન રહેતો નથી તેમ) ધીર પુરુષ ત્યાં (શરીર
કિંવા પ્રાણમાં) મૂંઝાઈ પડતો નથી (એટલે કે, આત્મનિશ્ચયમાં દૃઢ
રહે છે.)

નોંધ:—

આરમાં શ્લોકમાં પુનર્જન્મવાદના મદાન સત્યનું નિરૂપણ છે. અહીં
શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને એમ કહેવા માગે છે કે “દ્રોણાચાર્ય વગેરેનાં અહે-
વાનો તારા ઉપર તું માને છે પણ કદાચ એમ પણ કાં ન હોય કે, આ
પહેલાંના લવમાં તારા એ ઝાણી જન્મ્યા હોય એનો આ ભવે તને
શિક્ષણ આપીને જાહેરો વાળ્યો હોય. કદાચ એમ ન હોય અને માંની
લે કે, આ ભવે જ એમનો નવો ઉપકાર તારા પર ચડ્યો છે, તોય

તે ઉપકારનો બદલો આ જ લેવે આપી દેવો રહ્યો છે એમ ન માનતો. કારણ કે જ્યાં લગી લગારે આસક્તિ છે, ત્યાં લગી દેહીને પુનર્જન્મ થયાં વિના છૂટકો નથી. પણ આ પરથી 'કામના ઝણુનો' બદલો જ તારે આ લેવે ન વાળવો. એમ હું નથી કહેવા માગતો. તું જરૂર એમનું ઝણુ ફેડવા માટે બનતું કરી છૂટ. પણ એ ઝણુ ફેડવાની વિચારસરણી પાછળ તું મૂળ આત્મા જોઈ જોડો છે તેમ ન થતું બેઈએ. ખરી વાત તો એ છે કે તું આત્માને જરાબર સંભાળે એટલે આખા જગતનું ઝણુ તેં વાળ્યું જ છે. તરત આ વાત તને ગળે નહિ ઊતરે, તને એમ પણ લાગશે-કે જો તમે 'આત્મા' ને સંભાળવાની વાત કરો છો તો 'હું નહિ લડું' એમ કહું છું એમાં શું જોડું છે? 'લડવાથી તો પ્રાણહાનિ થાય, શું કામના પ્રાણ લેવા એ જ આત્મકલ્યાણનો માર્ગ છે?' પણ તારી આ લાગણી જે શબ્દોમાં તું મૂકે છે, તે શબ્દો પણ પ્રસંગને યાજતા નથી. કારણ કે લડવું-એટલે બીજાના પ્રાણ લેવા માટે લડવું-એ કુભાવના હોય તો તો, તે યુદ્ધ ધર્મ્યયુદ્ધ કદી ન હોઈ શકે. યુદ્ધ ધર્મ્ય-યુદ્ધ ત્યારે જ હોઈ શકે કે જ્યારે એ યુદ્ધ પાછળ કામના પ્રાણ લેવાનો હેતુ ન હોય પણ સિદ્ધાંત જાળવવાનો જ હેતુ હોય. કાં તારી એટલી શંકા વાજતી છે કે, શું આવા માનવસંહારના યુદ્ધ સિવાય સિદ્ધાંતજાળવણી ન હોઈ શકે? પણ એનો જવાબ એ છે કે આ માનવસંહારક યુદ્ધ નિવારવા માટે મેં મારાથી બનતું કર્યું; પણ માનવદેહમાં રહેલા, મારું પણ ત્યાં ન આડ્યું, એટલે જ મેં તારું સરથીપાતું કચડ્યું અને તે એટલા માટે કે, તારી વીરતાની પાછળ એકલી પશુના કે આસુરવૃત્તિ નથી; પણ મીઠી માનવતા અને દિવ્યવૃત્તિ પાયાં છે. એમને જાળવ કરાવવાં કે જેથી એટલા માનવ-સંહારક યુદ્ધને અને-નમારા પક્ષ અને કુયોધનાદિ પક્ષ વચ્ચેનાં લડાં વિને-અદીથી જ સમજ્યાં નીકળી જાય અને ભવિષ્યના જગતને માનવનું વાતાવરણ મળે. એનો હું કદી ગમેો છું કે લડવનું લડું.

ને પણ આવા યુદ્ધ વિના અટ્ટી જ ન શકે એમ નથી; પણ
 તમારા બંને પક્ષે તો એવું જ છે, કારણ કે મારો માનવી પુરુષાર્થ
 એકલો પૂરતો ન થયો. બીજાં બધાં કારણો કે જે હું આગળ ઉપર
 ક્રમે કહેવાનો છું તે યુદ્ધની તરફેણમાં હતાં એટલે મારે પણ
 એની તરફેણમાં જ લાગવું પડ્યું. અર્જુન ! હું ખરું કહું છું કે
 માનવી પુરુષાર્થ ભલે કરે. પણ પહેલાં તો એનો પુરુષાર્થ કશાય
 મદ સ્વાર્થની ગંધવિહ્વો એટલે કે, સમભાવભર્યો છે કે દમ
 એટલું એ તપાસી લે એમ છતાં પણ જો પોતાનું ધાર્યું ન થાય તો,
 બીજાં કુદરતી કારણોનું જે બાબુ વક્ષણ હોય, તે બાબુમાં સાથ
 આપી શકે તો (સમતાપૂર્વક સાથ) આપે, અને સાથ આપવા
 જેવી સ્થિતિ પણ ન હોય તો, સમતાપૂર્વક એક દારે જેસે પણ
 એક સ્થિતિમાં રહી રહી મૂંઝવણના વમળમાં ન પડે. ભાઈ !
 જો, મેં હથિયાર હેઠાં મેલ્યાં કારણ કે મારે માટે યુદ્ધ સંન્યાસનું
 નિર્માણ છે. એટલે યુદ્ધમાં સક્રિય લાગ મારી જતને આપવાનો
 નથી પણ તારે માટે એથી જુદું જ નિર્માણ છે. એટલે તારી
 જતને તો યુદ્ધમાં જોડ્યા સિવાય તારો છૂટકો જ નથી. એ ખાતર
 હું તને એ જ વાત કહું છું કે પુનર્જન્મ છે, માટે તું ' એ મરી
 જશે કે હું મરીશ. ' એ વાતની ચિંતા ન કર. પછી તેરમા શ્લોકમાં
 એ કહ્યું કે, " જેમ એક જ દેહમાં રહેલો આત્મા પોતાના આ એક
 જ ભવમાં ત્રણ અવસ્થાઓ જુએ છે એની એને ખાતરી છે તે
 આ દેહ ત્યારે નષ્ટ થાય, ત્યારે પણ બીજી અવસ્થાઓ કે
 ન હોય ? કારણ કે બીજો દેહ અને આ જ દેહનું અવસ્થાંતર
 એમાં સ્થૂળભાવે ભલે ભેદ લાગતો હોય પણ તાત્ત્વિક ભેદ કરી
 નથી, એટલે કે, જેની સાથે એ જીવે સન્નતીય કર્મોનાં સગપણ
 બાંધ્યાં છે, ત્યાં જ એ પાછો યોજવાનો છે. હા; બહારની સ્થિતિ
 એના સ્થૂળ દેહમાં ફેર પડે એ સંભવિત છે. પણ અંતરંગ સ્થિતિ
 તિમાં ફેર ન પડે ત્યાં લગી બહારના સ્થૂળનો ફેર શા અપને

આમ સમજીને જ ધીરપુરુષ એટલે કે વીરતા સાથે ધીરતા પણ જોઈએ કારણ કે ધીરતાનો સંબંધ વિશેષપણે તો સૂક્ષ્મ સાથે છે હોઈ શકે છે નથી. માટે તું પણ સૂક્ષ્મ તરફ જોવા માટે, ધીર થા. ધીરતા વગરની વીરતા બહુ કિંમતી નથી. હું ઇચ્છું છું કે તું જેમ દુર્યોધનાદિના સ્થૂળ દેહ ન પડે એમ ઇચ્છે છે તેમ સૂક્ષ્મ દેહ સુધરે એમ ઇચ્છ. અત્યારે તું એટલું તો જોડી ગયો કે દુર્યોધન તો દુષ્ટ શુદ્ધિનો છે. અને એની દુષ્ટ શુદ્ધિ એનો દેહ હણાય તો ય નથી જવાની અને દેહ રહે તોય નથી જવાની. એટલે એવો શોક કે વિચાર નિરર્થક છે. એને માટે તો તારે ઘણી સહનશીલતા કેળવવી પડશે અને સમતા સાધવી પડશે. એમ થશે તો તારી એ સહનશીલતાનો અને સમતાનો દુર્યોધનાદિને વહેલો કે મોડો જરૂર ચેપ લાગશે. જે કે મારી સલાહ તો એ જ છે કે, ચેપ લાગે કે ન લાગે તોય તારે તો એવા સાત્ત્વિક ક્રાંતી ઇચ્છા રાખીને પણ પુરુષાર્થ ન કરવો. તારે તો તારા પોતાના આત્માને જ સુધારવા તરફ દૃષ્ટિ રાખવાની છે એ વાત પાંચ હું તને આગળ કહેવાનો છું. જે કે એટલી બધી જાંચી વાત અત્યારે તું ન સમજે એ બનવા જોગ છે; પણ વહેલાં કે મોડાં એવું સમજ્યા વિના છૂટકો નથી, માટે જ પ્રથમ તો એ કહું છું કે તું મૂંઝા મા. દેહને લગતો વિચાર અત્યારે છોડી દે, આત્માને લગતો વિચાર કર. સાધકે પણ પોતાના અંતરંગ સમરાંગણમાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો ઉપદેશ બરાબર લાગુ પાડવાનો છે. બીજી વાત:—

૧૩ મા શ્લોકને જાંડાણથી જોઈએ તો એમાંથી એવો ભાવ પણ નીકળે છે કે, જેમ દેહધારીને પોતાનાં બાળપણ, જુવાની અને ઘડપણ કોઈ પડી જાય છે (લલે બીજા જોનારને એનો ખુદાપો દુઃખકારી લાગતો હોય પણ એ ખુદાને તો આખરે ખુદાપો સદી જ જાય છે,) તેમ જીવને પણ પુનર્જન્મ ગમે તેટલો ભયંકર લાગે તોય સદી જાય છે. આથી આત્મ વિચારીને વીરપુરુષ પુનર્જન્મ

તે તેવી મંડળો નથી. એની સ્થિતિ તો 'જાણનાર સખ મુખ
પા, અખ દિશર નહીં મુલે તરતપણી' જેવી દોષ છે. માની અને
અર્થમાં આરંભે જ દેર છે કે માની પુનર્જન્મથી નથી બહીતો
જે પુનર્જન્મનાં કારણોથી બહીતે છે, ત્યારે અર્થમાં તો કદાચ
પુનર્જન્મથી બહીતે છે પણ પુનર્જન્મનાં કારણોથી તો ત્યારે છતાં
તર પાંચપ્રકારનાં જાતો અપ છે. એટલે જ માનીના પુનર્જન્મ
દે છે.

(કારણ કે પુનર્જન્મનાં કારણો દયાથી કાર્મ દે છે જ.)
પણ અજાનીના પુનર્જન્મ દયાથી નથી. (કારણ કે જ્યાં
કારણો જેનાં મો તો કાર્મ થાય જ.) પણ આથી દયા સંકેતે
અંતની નથી. એને સાદુ પ્રથમ તો અભ્યાસની જરૂર પડે છે.
મો જે આજમ વધનાં કહે છે:—

માદ્રારપશાન્તુ કૌતેય શાંતોણસુમદુઃસદાઃ ।
આગમાપાયિનોડનિત્વાસ્તાગિતિદશ્ચ ભારત ॥૨૪॥
યં દિ ન દ્યધયંત્યેતે પુરુષં પુરુષર્થમ ।
સમદુઃખસુખં ધીરં સોઽમૃતત્વાય કલ્પતે ॥ ૨૫ ॥

દુઃખ-વિપદરૂપો, અનિત્ય આવતા જતા;
સાંકેતનાં સુખોદુઃખો, દોષો કૌતેય ! તે સદ. (૧૪)
કારણ કે નદ્યેષ ! જે નરને ન એ ખીડે;
દુઃખે મુખે સખો ધીર, તે અમૃતત્વ+ યોગ્ય છે. (૧૫)

(અર્થ : જન તો તે વિચારમાં પડી ગયો ખરું કે ? તને એમ
સાહે છે કે, તે 'દિદાંતર' એ પણ જાણક, જુદાની અને જુદાના જેવો
પ્રયોગોતર દોષ, તો આ જન્મ અને મરણથી આરંભે જ્યાં સુખદુઃખ

+ મોક્ષપ્રતિ મેળવવા માટે.

કયા મારણે પામું ? જગતના પરિણામ જાણવાનીચાંસ આત્મા નિવૃત્તિ
અનુભવ છે, તે શું ને ખોટું છે ? અને ખોટું છે તે કયા કારણે ? પરી-
તે એ પત્યશ અનુભવ પણ ખોટું હોય તે પછી 'સુખની પ્રાપ્તિ
અને દુઃખના અમાન' માટે જ સર્વોદ્દેશીયતાની પ્રવૃત્તિ છે*

એટલે એ પ્રવૃત્તિ જ શા માટે ? કારણ કે 'તેનુ વિનાની પ્રાપ્તિ
પણ શી ? એ દષ્ટિએ પણ આ યુદ્ધ તે અર્થ 'વગરનું' જ હરે છે."
પણ આ માન્યતા તારી બલભરેલી છે. પ્રવૃત્તિનો હેતુ તે અમૃત
બંધનમુક્તિ-મોક્ષ છે. એ મોક્ષમાર્ગમાં 'સુખ' અવશ્ય છે, પણ એ સુખ
આત્માધીન હોય છે. ત્યારે નું જે સુખની વાત કરે છે તે પરાધીન છે.
વિષય અને ઈદ્રિયોના સંયોગોથી એ વંદાય છે. માટે જ એ પરાધીન છે.
સુખની બીજી જાતમાં દુઃખ પડયું છે. ત્યારે આત્માધીન સુખમાં,
દુઃખનો છાંટોય નથી. આવું આત્માધીન સુખ મેળવવા માટેના બે માર્ગો
છે. એક એ કે વિષયોથી ઈદ્રિયોને વેગળા રાખીને એકાંતમાં રહી તપશ્ચર્યા-
દ્વારા એવી સ્થિતિ કરી મૂકવી કે પછી વિષયોને ઈદ્રિયોનો સંગ થાય તોય
આત્મા અટોલ રહે અને બીજો માર્ગ એ કે, ઈદ્રિયોનો અને વિષયોનો
સંગ બળાતકારે ન હચ્છવે; પણ પોતે જે ક્ષેત્રોમાં હોય તે ક્ષેત્રોમાં સંગ
ટાળવાનો શક્ય પુરુષાર્થ કરવા છતાંય થાય તો એ સંગથી જે કંઈક ટાળું,
બિનું, સુખ કે દુઃખ થાય તે ક્ષણિક જ માનીને એમને ધૈર્યપૂર્વક સહી
લેવું. અધીરા થઇને અકળાવું પણ નહિ અને અભિમાને થઇને કુલાવું પણ
નહિ. આ બીજો માર્ગ તારે માટે પથ્ય છે માટે જ તને યુદ્ધ કરવાનું
કહું છું.

* सर्वत्र सर्वस्य सदा प्रवृत्तिर्दुःखस्य नाशाय सुखस्य हेतोः ।

तथाऽपि दुःखं न विनाशमेति सुखं न कस्यापि भजेत् स्थिरत्वम् ॥

અર્થ : જાગ્યા છવોની પ્રવૃત્તિ દુઃખના નાશ માટે ને સુખપ્રાપ્તિ
માટે છે છતાં તેમ થવું નથી.

અધ્યાય ૨ છે

એ કંતીના પુત્ર : (એમ કંતીમાતાએ પાણી ઠંડી, ગરમી અને સુખદુઃખ સગાં છે તેમ તું પણ) આ દિશિતા અને વિષયોના સંયોગથી સંતાપરૂપમાં જન્મી રિપતિ કે જે ઠંડી અને ગરમી, સુખ અને દુઃખ વગેરે લેકડાંઓને આગે છે, તે રિપતિ (ને બરણસ્વ કરી છે. કારણ કે) ઉચ્ચતાના અને તથા પામણના સ્વભાવવાળી લેકડીને-અનિત્ય છે. માટે તે ભારત : (જે ભારતકુળમાં અનેક કુમારીને સંગ પાક્યાં છે તે કુળના સપ્ત!) તું એ જાણને સંનત કરી છે.

કારણ કે પુરુષમાં સ્પંદ એવા છે અર્જુન ! જે પુરુષને એ (માત્રાસ્પર્શી) વ્યાકુલ કરતા નથી અને એવી જ જેને સુખ અને દુઃખ બે સમાન લાગે (એવા અન્યાસ પડી ગયા) છે તે પ્રીતપુરુષ જ અમૃતત્વ જોઈને માટે મોગ્ય છે.

નોંધ:—

અર્જુનને જે શ્રેય લેકડું દર્શાવે તે શ્રેયનો ખરો માર્ગ શ્રીકૃષ્ણ સંક્ષેપે તો ઉપર જ બતાવી દીધો. એમણે એમ પણ મુચિત કયું તને જે ખેદ થયો છે તેનું કારણ પણ લાગુમાં ઉપદ્ર પાછાં બતાવ્યાના સ્વભાવવાળા-અનિત્ય માત્રાસ્પર્શી છે. માત્રાસ્પર્શી જુદા ભાવવાળી છે. એનો શાસ્ત્રીય પરંપરાએ ચાલતો અર્થ તો ઉપર આપ્યો જ છે. પણ 'માત્ર' જેનો થોડો સ્પર્શ થતાં હવે રિપરતા શુભાવી દે છે, તેવો સરળ અર્થ લઈએ

* આ રિપતિને લેત પદિભાષા પ્રમાણે ભાવકર્મ કહેવામાં આવે ભાવકર્મ જ દ્રવ્યકર્મના લેખન છે, અને જે દ્રવ્યકર્મને સુખદુઃખાદિ થાય છે, તે ક્ષણિક જ હોય છે કારણ કે તે મૂળે છે અને પુદ્ગલનો સ્વભાવ જ સડી-પડીને વિધ્વંસ થવાનો છે; અનિત્ય છે. જુઓ લેન સૂત્ર ઉ. ૨૮ મું.

‘અહ દર ન જવું’ પડે ને ગંભીર અર્થની સરેજો પકડ મર્મી બધા
તેમ છે. ‘શ્રીતોળ્યમુગ્ધઃપદ્માઃ’ એ માત્રાસ્પર્શનું વિશેષણ છે એ
તો નક્કી; પણ કેટલાક બાળપ્રકારે એને બે જોડકાંનો ‘હં+અમાસ’
માને છે, ત્યારે કેટલાક ‘મનુસદન’ જેવા ટીકાકારે ‘હંડીગરમીને
લીધે થતાં સુખદુઃખને દેનારા માત્રાસ્પર્શો એનો અર્થ લે છે. પણ
ટાકુંબિનું-સુખદુઃખ એમ જોડકાં લેતાં એ વધુ અર્થગ્રેસનું છે.
એકને જે ટાકું લાગે તે જ જીવનને બિનું લાગે છે, એકને ત્યાં સુખ
લાગે ત્યાં જ જીવનને દુઃખ લાગે છે, એટલું જ નહિ પણ એકની
એક વ્યક્તિને અમુક વસ્તુ અમુક ક્ષણે ટાઢી લાગે ને અમુક ક્ષણે
વળી એ જ વસ્તુ ગરમ લાગે છે. આ બધું જોતાં આ બાલ પદ્મચોના
સંગે ઇન્દ્રિયોની મદદથી થતાં સુખદુઃખો બધાં ક્ષણિક જ છે. કોઈ
અને કામના વેગનું પણ તેવું જ છે. હુમલા વખતની એક ક્ષણ
સંભાળી લીધી, એટલી ધીરજ ટકી કે પછી બાકી શું રહ્યું? પણ
એ બધાંનું હુમલા વખતે-અનાદિ કાળથી ઇન્દ્રિયોની મદદથી લીધેલાં
સ્વાદનાં ચટકાંની આદતનું જોર એટલું બધું હોય છે કે ત્યારે
આત્મા ચોતાનો નિરાકૃત સ્વભાવ ચૂકી-વ્યાકૃતતામાં ફસાઈ જાય છે.
શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે વ્યાકૃતતા આત્મા પછી પણ ચેતી જવાય અને
આત્મા ન ભજે તો ત્યાં લગી પણ વાંધા નથી. જેવટે આવા વારંવારના
આત્માના સાવચેતપણાને લીધે એ સાધકને ધીરતા રાખવાનો અભ્યાસ
પડી જાય છે. એટલે તે જીવન સામાન્ય માણસ કરતાં અદ્ભુત
જેવું લાગે છે અને એમ કરવાથી આખરે તે સુખ અને દુઃખ
બંનેમાં સમાન રહેવાના સ્વભાવવાળો સહેજે બની જાય છે અને
તેથી તે અમૃતત્વને પાત્ર બને છે. એટલે કે ‘અથ હમ અમર ભયે
ન મરેંગે’ એવી આત્મમસ્તીમાં મદાલી શકે છે.

नासतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सतः ।

उभयोरपि दृष्टोऽस्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

અધ્યાય ૨ લે

અવિનાશિ તુ સ્થિતિ યેન સર્વમિદં સતમ્ ।
 વિનાશમધ્યયસ્યારય ન કલ્પિત્કર્તુમર્હતિ ॥૧૭॥
 અસ્તવન્ત હમે દેહા વિત્યસ્યોક્તાઃ શરીરિણઃ ।
 અનાશિનોઽપ્રમેયસ્ય તસ્માદ્ધ્યસ્ય ભારત ॥૧૮॥

ન અસત્ તરત્ની સત્તા, સત્તો અભાવ ના કદી;
 એ બન્ને તરતો છેડા, દોડા જે તત્વદર્શીએ. (૧૬)
 અનાશી અણુ તેને તું, જેથી આ સર્વ વિસ્તર્યું;
 એ અવિનાશીનો નાશ, કરવા ન સમર્થ શા. (૧૭)
 અપ્રમેય-અવિનાશી, નિત્ય એવા શરીરીના;
 દેહો તો અંતરાગા છે, માટે તું લડ ભારત! (૧૮)

(ધ્યાતે) ભારત : તને તું भारी વાતને બરાબર સમજે શક
 નથી, કે, હવે તું બીજી રીતે વધુ જાણવડથી કહેવાની તક લઉં. લે બ
 આ વિકાસો) જે અસત્ છે (તે પ્રાચીનમાં અસત્ છે એટલે)
 સત્તા-અસત્ (દેખાવ પૂરતી બધે જાને પણ કાયમી સંભવતી જ)
 અને જે સત્ છે તેની દરતી દેખવામાં બધે ન બાંધે તોય કદી પ
 મરતી નથી. (આ મેં તને તદન છેડાની એટલે કે સિદ્ધાંતની વાત
 છે. આને તું બરાબર યાદ રાખીશ તો સૃષ્ટિના તત્વજ્ઞાનનો સાર
 જ આવી ગયો સમજાવે. એટલે જ) તત્વદર્શી પુરુષોએ આ છેડા
 છે, (એટલે કે આ બન્ને તત્વોનો પાર પામીને તે જગતનો પાર
 ગયા છે. તેવા પુરુષોએ બધું જ જાણી લીધું છે.) X

X સરખાવો આચાર્યશ્રી મુનિ 'ઈમં' જાણે છે સર્વં

તેણે એક આત્માને લઈયો તેણે સર્વં લખ્યું.

મુનિ તો મિ જ તત્વ છે (૧) જીવ (૨) અજીવ. જીવને જ
 અજીવ આપોઆપ જાણી લેવાય છે. જુઓ દશ. ૪ થું અ.

[illegible]

x વૈશેષિકો 'અભાવ'ને પણ અલગ તરવ તરીકે માને છે. જેન સૂત્રોમાં 'અભાવ' રાખ્ધ સાપેક્ષ છે, એટલે કે એ એમ કહે છે કે દ્રવ્યનો નાશ થયો એટલે એના પર્યાય બદલાયા, વસ્તુતઃ દ્રવ્યનો અભાવ થતો જ નથી. આ જ દષ્ટિ ગીતાઈને પણ માન્ય છે.

સરખાવો જેન ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર. ગા. ૧૪. ગાથા ૧૯.

नो हंतीय गेज्ज्ञो विअयभावा । अमूयभावाविय हदद नक्चो ।

કરતો હોય તો યુદ્ધ કર. તત્ત્વદર્શીઓ આ પાર પામી
 ય છે. એટલે એ નિત્યાનિત્યનો વિવેક જાણીને કર્મ આચરે
 પણ તેમ જ આચર. [અહીં અર્જુનને તે આત્મા નિત્ય છે
 આ નિત્યમાંથી, અનિત્ય શરીરો ક્યાંથી વિસ્તરી ગયાં એ
 પ્રશ્ન ઉપજે છે. પણ હજુ તે શંકા રજૂ કરે તે પહેલાં
 માથી જોડાઈ જવાય છે કે, તો હું જોવિંદ ! ' આણે હણ્યો,
 જાયો ' એમ સદુ જોલે છે તે શું જાણા પ્રયોગો છે ? શ્રીકૃષ્ણ
 એનો ઉત્તર આપતાં કહે છે:—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं ।
 उमौ तौ न विजानीतौ नाज्यं हन्ति न हन्यते ॥ ૧૯ ॥
 ન જાયતે શ્રિયતે યા કદાચિન-
 નાજ્યં ભૂત્વા ભાવતા વા ન ભૂયઃ ।
 અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ।
 ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ ૨૦ ॥
 वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमन्ययम् ।
 कथं स पुरुषः पार्य कं धातयति हन्ति कम् ॥ ૨૧ ॥

એને ધાતક જે જાણે, જે માને નાશ એ તણે,
 તે અન્નેય નહીં જાણે, ન એ હણે હણાય ના. (૧૯)

નહીં જ જન્મે ન મરે કદાપિ,
 ન એ થઈને ન ફરી થવાનો;
 અજન્મી ને નિત્ય પુરાણ ક્રુપ,
 કાયા હણાતાં નવ એ હણાય. (૨૦)

* આ આર્ષવ્રત હોઇને આજી શાલિની કે ઉપનિષદમાં મેળ મળતો
 પણ સમસ્યોદ્ધીમાં ઉપનિષદ રાખ્યો છે.

ધ્યાન ૨ ને

આત્માને પોતાને જન્મનું-મરણું નથી પણ જે દેહ એ ધરે છે એને તો જન્મમરણુ લાગુ પડેલાં જ છે. એટલે ગીતા કહે છે કે 'એ બીજો દેહ ધારણ કરશે ત્યારે પણ આત્મા તો હોવાનો' એ વાત મેં અગાઉ કહી હતી અને હજુ ફરીને કહું છું આ આત્મા પડેલાં હતો અથવા આજે છે અને હવે ન મેમ પું ન સમજ, તે તો ત્રણે કાળમાં એક સરખો જ છે એ વિશે વિશેષ તો આગળ ઉપર કહીશ; પણ અત્યારે 'અજ' પણાને-અમરપણાને-અવ્યયપણાને-નિત્યપણાને-અત્યા શાશ્વતપણાને જાણી લે, એટલે 'દેહ ભલે મરે હું એકર અમર પદ મારું', એનો તને અનુભવ થશે. અનુભવ થયા પછી ભલા! પું કોને કંવી રીતે હણવી જે હણાયેલો છે તે જ બીજાને હણે છે, અમર કદી એ તો અમૃત જ પાથરે છે, એટલે કે તેવી દશા એવી હિંસકપ્રવૃત્તિ જાણી જોઈને કદી નહિ કરી દેહધારી હોઈને અનિવાર્ય સ્થળે જો એવી પ્રવૃત્તિ માટે આવી પડશે તો ત્યાં પણ પું તારી સમજ તેને બરદાસ્ત કરી શકીશ. માટે જ હું તને કહું સાધીને મુક્ત કર.

સાધકમાત્રે આ શબ્દો પોતાના મન લાવે સમજતી દેહ વૈરાગ્યલાવ લાવે ત્યજવો રહ્યો છે.

અધ્યાય ૨ નો

દેહને આ કુદરતી કામ આપી નહીં તેમ જોમને આ બજારિત
કરીને બાંહે બીજું નવું શરીર મળે. એ રીતે પણ તારી નહિ
સમાવી શકે એવો સાચો નથી.

પરંતુ જેમ દેહનું સંયોગી બની દેહને રોગાવે છે. જતાં દેહથી
તમ છે, તેમ શરીર પણ આત્માથી બિન છે. અભિવ્યક્તિ નામના
તેજામાં શરીરને 'આત્મ' ની ઉપમા આપી છે. ભા. દિલક કહે
કે તેમ જેકે અમેરિકન મંચકાકે પણ 'શરીર' ને 'પુંદા' ની ઉપમા
આપી છે. મદાસારતમાં જ્યાં જેકે ધર તથા બીજા ધરમાં પેસવાની
ઉપમા છે. આવા સ્પષ્ટ બેદનું જ્ઞાન જેમને થાય છે, તેમ જ્ઞાનીઓ
દેહનું કામ પૂરું થઈ રહે, એટલે તુરંત 'આત્મ' પ્રાપ્ત 'દેહ'
આધારનો ત્યાગ કરી સ્વયં-સ્વચ્છાપૂર્વકે જોને તથા દે છે. આવાં
મુખ્યો જન સ્ત્રોમાં તે સંખ્યાબધ છે. આ વિધિને જન પરિ-
ભાષામાં 'અજ્ઞાન' કહેવામાં આવે છે, ખૂદ મદાસારતમાં પાંડવો
પણ દિનાઓમાં જ્યાં ગયા છે-એ પણ એ જ જાતનો સ્વેચ્છાએ
મરણ સ્વીકાર્યોનો પ્રયોગ છે. પણ સંત બક્ષોએ સમાધિ લીધાના
અવિદ્યારૂપ બનાવે બન્યા છે. પણ અહીં એ શાત ન બૂલવી નેહએ
દે આવા પુરુષો દશાધ ભીનિકે દેહુએ તેમ કરતા નથી. ભીનિકે
દેહુએ પ્રાણ ત્યાગનારાઓ નો શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ ઘોર નરકના
અધિકારી મળ્યાયા છે. એવે સ્થળે શબ્દ પણ 'આત્મચાત'
વપરાય છે.

જ્યાં આ પ્રેક્ષક પરથી જેમ પણ સમજાય છે કે જે આગ
છે તે 'મરણ' વખતે માનુસને દુઃખ કેમ થાય છે ?

(૧) મરણ પછી જોને બીજું શરીર મળશે, એ જ્ઞાન
હોવાથી (૨) મરણ પછી નવું મળનાર શરીર હુદ (જેઓએ પોતા
માનવી હવતનો દુઃખયોગ કર્યો છે, તેમને પાશવગોળિ કે અધમગો

જાગ્યંતિ જીવાંતિ જગ્યા વિદાય
 મતાંતિ મત્તાંતિ મયોજ્જવાણિ ।
 જગ્યા જાગ્યંતિ વિદાય જીવાં
 મયોજ્જવાણિ મતાંતિ મતાંતિ રેતી ॥૨૨॥

જગ્યા જાગ્યંતિ જગ્યા વિદાય
 મતાંતિ મત્તાંતિ મયોજ્જવાણિ
 જગ્યા જાગ્યંતિ વિદાય જીવાં
 મયોજ્જવાણિ મતાંતિ મતાંતિ રેતી ॥૨૨॥

(જગ્યાને : મને જાણ કરવું — જાગ્યા જન્મને નથી ને મરણ
 નથી, પણ દેહને લીધે જન્મમરણ ચાલે છે. વળી જાણે એ પણ કશું કે
 જેમ જાણવાનું, જાણી અને મરણનું એ જાણુ નવાસ્વાંતરે છે, તેમજ
 નવા દેહ પણ આવસ્થાંતર છે. તો પછી એક શરીરને છોડવું ને વળી બીજું
 મારણ કરવું, એ તો મહાદુઃખ; તમે કહો છો તે આત્મા શા માટે જોતી
 લેતો હશે ? ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા : જાગ્યા !) જેમ મનુષ્ય જાતાના
 જૂનાં વસ્ત્રો બિતારી નાખી નવાં પામીને જાતાના શરીરને સજ્જન છે, તેમ
 આ દેહધારી (જીવ) પણ જાતાના જૂના દેહને તજ્જન બીજા નવીન દેહોને
 સંયોગ પામે છે. (સમત્વયોગી જનના આ સદ્વ્યવસ્થાને સમજે છે એટલે એમને
 દુઃખ થતું જ નથી, પણ અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે. જાણકનું શરીર એની
 ‘મા’ ચોક્કસ કરવા માગે એમાં એને સુખ થવું લેઇએ છતાંય દુઃખ
 થાય છે, પણ ચોક્કસાઈ થયા પછી એના જ મુખ પર ગુલાબી હાલ
 અગ્રી બેઠે છે. એની જ દશા અજ્ઞાની વિષે સમજવી.)

નોંધ:—

જે સંસાર ઇચ્છે છે એને પુનર્જન્મ છે, માટે તું યુક્તી
 મૂંઝા મા, એ વાત ૧૩મા શ્લોકમાં અર્જુનને કહી હતી, એ અહીં
 કહે છે. જો કે મરવાનો પ્રયોગ દેહને લીધે છે પણ મરવું
 એટલે જનું શરીર છોડવું ને નવું પ્રદણ કરવું, તો દ્રોણ જોવા જઈ

તે શે, તેથી હરીને આતા યુદમાં તારે નિમિત્ત જ ન થનું
એવી સમતા, ત્યાં લગી તું આત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિ નહિ
તે ત્યાં લગી નહિ આવે. મારે હજુ તને કહું છું તે સાંભળ:-

નેનં છિદ્યંતિ શસ્ત્રાણિ નેનં વદતિ પાવકઃ ।

ન ચેનં ફલેદયંત્યાપો ન શોષયતિ માનસઃ ॥ ૨૩ ॥

અશ્ત્રેષોઽયમદાત્મોઽયમફલેષોઽશોષ્ય યથ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્યાણુરચ્છલોઽયં સનાતનઃ ॥ ૨૪ ॥

અપ્યર્કોઽયંચિત્તોઽયમવિકારોઽયમુચ્યતે ।

તસ્માદેવં વિદિત્યેનં નાનુશોચિતુમર્હસિ ॥ ૨૫ ॥

ન એને ઝેદનાં શસ્ત્રો, અગ્નિ એને ન બાળતો;

પાણી ન બિંજવે એને, વાયુ એને ન શોષતો. (૨૩)

છેદી બાળી પલાળી કે, સૂકવી ન શકાય એ;

નિત્ય, સ્થિર, રજી સૌમાં, અચળ એ સનાતન. (૨૪)

એ જ અચિન્ત્ય અવ્યક્ત અનિકારી કથાય છે;

તો એમ બધીને એનો તને શોક ન ઊભળતો. (૨૫)

(બાઈ! હું તો એમ કહે છે કે, યુદમાં બાણોથી દોણ અને બીજા
આધે કેમ લટકે? કારણ કે, તને બીક લાગે છે કે એ છેદાઈ જશે! જે
આયજ ક્યું તે પ્રમાણે તેમ એ મરતો-જન્મતો નથી તેમ) એને (કાઈ)
સારો છેદનાં નથી, અગ્નિ બાળતો નથી, પાણી બિંજવડું નથી અને વાયુ
પણ સૂકવતો નથી.

કારણ કે, આત્માનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે એને ન છેદી શકાય, ન
બાળી શકાય, ન પલાળી શકાય કે ન સૂકવી શકાય. (જન્મતના બધા
પદાર્થો કરતાં આત્માનું સ્વરૂપ જ વિલક્ષણ છે. ગમે તેવી પૃથ્વીને છેદી
શકાય છે, બાળી પણ શકાય છે અને સિંજી પણ શકાય છે, જળને
પણ બાળી શકાય છે ને સૂકવી શકાય છે. અગ્નિને પણ પાણી પલાળી

[illegible]

નણ શરી રાકે છે. પાપમાં પણ સંપર્કમાં પડી શકી જાય છે. પણ આને શરી સ્પર્શ નથી. મને તેના સ્પર્શ દેવ તેમ જ આત્મા ગમે કે તરવ પડતી જવાનો. એટલે દેવ અને આત્મા બન્નેમાં સ્પર્શ જ નહીં છે) પણ એ (આત્મા) નિત્ય છે. (એ પણ તને સ્પર્શ કરી શકે માટે આપું છું) ઉપરાંત તે 'સર્વજ્ઞાત્રી' છે (દા. ત. તારા શરીરને જ જો. આખા શરીરના જે ભાગમાં આકાશ નથી તે બધા ભાગોમાં આકાશના છે જ. આમ હોવા છતાં) પણ સ્પર્શ છે અને અગત્ય પણ છે. (એટલે કે) એને નથી હાલતું કે નથી ગાલતું । જગતમાં ઘણા જે પદાર્થો, એવા છે કે જે આત્મા નથી પણ કંપ્યા કરે છે, ત્યારે આ તે કંપતોય નથી. ઉપરાંત સનાતન પણ છે. (એટલે કે દેશ કાળથી પણ એનો વિભાગ થઈ શકે તેમ નથી. તે ત્રિકાલાબાન્ધિત છે) અને તે કુંતીના પુત્ર ! એ આત્મા (હૃદયોશી) અવ્યક્ત (અગોચર) છે. (મનથી પણ) અચિન્ત્ય છે. (કારણ કે) મન તે સાંખ્ય પરિભાષામાં કલીએ તો પ્રકૃતિજન્ય છે. જૈન પરિભાષા પ્રમાણે કલીએ તો પૌદ્ગલિક છે અને આત્મા તો ચૈતન્યમય છે. એટલે આત્માનો અનુભવ આત્મા દ્વારા જ થઈ શકે છે. આત્મા અદ્વી છે. આંખ અને મન રૂપી છે. એટલે રૂપી અદ્વીને કેમ જોઈ શકે ? પણ આંખ કે મનથી એનો સાક્ષાત્કાર ન કરવા છતાંય એનો અનુભવ પ્રત્યેક પળે તને થઈ રહ્યો છે. દા. ત. હું જગતમાં પણ જુએ છે ને જાંઘતાં પણ જોઈ શકે છે. તો બધા આંખ અને બાહ્ય મનનો વ્યાપાર બાંધ હોવા છતાં, એ બધું કોણ જુએ છે ? અંજો પછી સવારે પણ કડકડાટ (રાત્રિના સ્વપ્નની વાત) કોણ જાણે છે ? એ બધું કોણે યાદ રાખ્યું ? જો આ દ્વંદ્વ છે. એમાં ધી ક્ય દેખાય છે ? પણ 'હું' જાણે છે કે, એમાં ધી રહેલું જ છે. આમ અને રીતે આત્માની પ્રતીતિ થઈ રહી છે. અને આ યુદ્ધમાં પણ જોને, તારા મગજની સપાટી ઉપરથી વિકલ્પોનાં કેટલાં મોઝાં વહી ગયાં ? પરંતુ એ મોઝાંની પાછળ રહેલું એક તત્ત્વ તો એલું છે જ કે જોના તું અનુભવ કરે છે. તેમાં શરીરજન્ય વિકારોનો લેપ હોવાથી હજી તારા મોઝાં છેક ચાલ્યા ગયા નથી. (માટે જ કહું છું કે) એ આત્મા પોતે તો અવિકારી છે. (જેના કશા વિકારો ન નડે તેનો છે, એટલે કે X જૈનદષ્ટિએ આત્માના પ્રદેશોના

અધ્યાય ૨ નો

ખરે પક્ષે જ નથી, એમ જોઈ સૂત્રોમાં કહેવાય છે) માટે આત્માનું
આવૃત્તિ વરુષ જ વડાણેનું એની પ્રાણ શોધ કરનાં તને હાજરો નથી.
આ ૧ અને ૨ નો તને એક માય છે તે જોઈ આત્માના પદની પંચ
નથી અને આત્માને માર્ગે લઈ જનાર પણ નથી.

તો -
આપણે અગાઉ કહી ગયા તે પ્રમાણે અહીં 'કવચ સિક્ષાંતની-
ની-નિશ્ચયની' દર્શિ છે. નિશ્ચયનયની દર્શિએ જોઈ સૂત્રો પણ
માને એક, અવિકારી, અચલ, સનાતન અને નિત્ય માને છે.
આ દર્શિ ચોતાપણે રાખી સારી છે. એટલે કે, ચોતાના
ને કોઈ કદ આપવા આવે તો 'નલિય જીવસ્ય નાલેતિ' * છવનો
શ થતો જ નથી એમ માનીને જ નહિ, બદલે વેદીને-સડન કરે;
કુ કોઈ આવે અવળો અર્થે લઈ જીવને રિજાવવા માટે તો તો
નય જ કરી નાખે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા અર્જુનને આ નિશ્ચયનયની
દર્શિ એટલા સારુ આપે છે કે, એનો ચોતાના શરીરનો મોઢ છૂટી
મય. શરીરમોઢથી ઉપજેલા વિષાદને સ્થાને આત્મસાનથી ઉપજેલી
સમતા આવે ! આ બોધ એટલા સારુ નથી આપતા કે, અર્જુન
માંડીવ લઈને સંદાર કરે. એમણે તો માત્ર યુદ્ધમાં જોડાવાનું જ કહ્યું
છે, " મારી નાખ " એવો હિંસક પ્રયોગ ઉચ્ચાર્યો જ નથી.

અક્ષર ૧૧મા અધ્યાયમાં એવો પ્રયોગ છે ખરો પણ ત્ય

* શ્રી. ઉત્ત. સૂત્ર. અ. ૨ શ્લોક. છવનો નાશ નથી એ ધટન
ચક્રાવવા માટે જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ પાત્રમાં ભરેલા પાણીમાં પડેલા સ
ખિંજનું, પરમાં રહેલા આકાશનું અને મનુષ્યની છાયાનું દૃષ્ટાંત આપે
એમ પાણી દોળવાથી સૂર્યનો નાશ નથી; છાયા પર ધા કરવ
મનુષ્યનો નાશ નથી અને પર પ્રગવાથી પરવાળા આકાશનો નાશ
તેમ આત્માનો પણ નાશ નથી.

‘મેં દણી નાખ્યા છે મને નું દણ’ એવું વચ્ચાળ છે. એ અર્થમાં નામ જ વિચરપદ્યને માટે છે અને તેમાં બાળામક વાનેલા કહેવું છે. એટલે કે, અનીનિતો પણ લેવાની આશ્ચર્યજનક તો દેશે. દણીના જ છે એમ ‘નાખ્યા’ છે. એ જિવાળ જે જે સ્થળે ‘દણ’ પ્રયોગ આવ્યો છે ત્યાં કામ, ક્ષામ, લોભ, વગેરેને દણમાં અર્થમાં જ ઉપયોગ થયો છે. અને યુદ્ધમાં જોડાતાં એટલા સ્થળે કયું છે કે એની ભમિકા મારે એ અનિવાર્ય દન. અહીં એ પ્રથમ શરૂ કરે કે અર્થનું યુદ્ધમાં સમના સખીને લઈ તોય સંદાર તો થાય જ અને થયો પણ છે; તો પછી ‘યુદ્ધમાં જોડાઈ ન’ એ ‘દણ’ એ જે વચ્ચે ફેર શો રહ્યો ? માના ભાઈ કહેા કે માન કહેા બન્ને શું એક જ અર્થ નથી સૂચવતા ? આનો જવાબ એ છે કે, ‘અહીં યુદ્ધમાં જોડાઈ ન.’ અને “દણ” એ જે વચ્ચે ‘માના ભાઈ’ અને ‘મામા’ જેવા સમાનાર્થ નથી. એ જે વચ્ચે મહાન તાત્ત્વિક ભેદ છે. લડાઈમાં યોગ્યતા છતાં ધર્મ યુદ્ધથી સમ્મત ન તૂટ્યાનો દાખલો જનસૂત્રોમાં મહારાજન ચેટકનો છે જે કહેવાયો છે. આ વાત સામાન્ય રીતે ગળે કાતરે તેવી નથી. પણ જે જે વડીલો વચ્ચે વાદની મારામારી થવા છતાં સમત્વ તૂટવું જે નટોનું, નાટ્યશાળામાં યુદ્ધ કરવા છતાં બંધુત્વ તૂટવું જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

એક ન્યાયાધીશ દુન્યવી ન્યાયના કાનૂને પોતાના જ છે વડીલને સન્ન કરીને પણ પુત્રપિતા વચ્ચેનો વાતસલ્ય સંબંધ જળવી શક્યાના દાખલા આપણે સાંભળ્યા છે. કદાચ મોં સસ્તનતની પહેલાંનો હિંદનો ક્ષત્રિય ઇતિહાસ જોઈએ તો યુદ્ધ સમય વીતે કે તરત લડનારાં ઉભય લશ્કરો બંધુત્વને નાતે નિજ રીતે હળીભળી શકતાં એ વાત આવે છે. સારાંશ, વૈરવૃત્તિના યુ અને ધર્મયુદ્ધ વચ્ચે આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર છે. દુ દુર્ગોધન

મારું જ અથવા ફક્ત એક જ માટે એને તો
 હતાં મારું, આ દોષ છે માટે એની સામે ગાંડીવ ન જ ચલાવું,
 એને તો ખ્યાલી જ લઈ અથવા આ મારાં છે માટે એમને ન મારું,
 આ મારાં નથી માટે એમને મારું: એવી બેદરશીથી એકાએક યુદ્ધ
 પ્રત્યક્ષતાસૂચક યુદ્ધ છે. ન્યારે સમત્વના યુદ્ધમાં અબેદરશી જ હોય
 કે સમત્વના યુદ્ધને ઓપરેશન કરનારા સર્જન-ડોક્ટરના કાર્ય સાથે
 સરખાવી શકાય. જો કે જે મૂળથી જ દર્દને દૂર કરી શકે છે અને
 ઓપરેશન વગર જ આરામ કરી શકે છે તે તો ઉત્તમ જ છે. એ જ
 પરમ સત્ય છે. પણ ઓપરેશન કરનારો પણ શુભ હેતુ ધરાવી કરે
 તો એની ભૂમિકા પણ પરમ સત્યને માર્ગે જ એક ડગલું પણ આગળ
 છે એમ તો કહેવું જ જોઈએ. આવો ઓપરેશન કરનાર કાળજીપૂર્વક
 કરે છતાં દર્દી મરે તો તે દર્દીની ધાતમાં નિમિત્ત તો થયો જ પણ
 એનો આશય ધાતકપણાનો ન હોઈને એનું પ્રયત્નનું સમત્વ ખંડિત
 થતું નથી. ન્યારે એક વેરી શસ્ત્ર ચલાવે અને કાઈ ન મરે તોય
 એનો અધ્યવસાય (આશય) ધાતકપણાનો હોઈ એ ધાતકમાં
 સમત્વ હોય તોય તે ક્ષિપાયી તૂટી પડે છે. શસ્ત્રક્રિયા ડોક્ટર તથા
 વેરીની એકસરખી હોવા છતાં બન્નેના આશયોમાં ફેર છે. એક જ ન્યાય
 દરેકમાં લાગુ પાડી શકે. જો કે સંહારની દૃષ્ટિએ બેદરશી તો
 ઓપરેશનમાં તો સેંકડે અમુક ટકા જ નિષ્ફળ જાય અને તે પણ
 ગંભીર પ્રસંગ હોય તો જ, ન્યારે યુદ્ધમાં તો સેંકડે અમુક ટકા જ
 ખયે અને તે પણ આયુષ્ય બળ હોય તો જ. એટલે એ રીતે એ
 દૃષ્ટાંત સાંગોપાંગ બંધ બેસતું ન થાય એ તો દૃષ્ટીતું જ છે. પણ
 આપણે સમત્વલાવે યુદ્ધ કરતાં હલુનાર અને વૈરવૃત્તિથી
 હલુનાર વચ્ચે જે આશયબેદ બતાવવા માગીએ છીએ, તે તો આ
 ઉપમાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

પરંતુ આટલી બધી ઊંડી વાત વધુ વિસ્તાર વિના અર્જુન

આધ્યર્થવચનવચનિ કર્ત્વિદેવ
માધ્યર્થવચનવચનિ મયેવ માધ્યર્થ ।

આધ્યર્થવચનમાધ્યર્થ ગુણોત્તિ ।

ધુત્યાપ્તેન મેદ ન મેવ કશ્ચિત્ ॥ ૨૨ ॥

દેહો નિત્યમાયધ્યોદયે દેહે સર્વસ્ય ભારત ।

મરુમાત્રતયાંણિ ભવાનિ ન ત્યં જોષિતુમર્હસિ ॥ ૨૩ ॥

• આધિભોનિકવાદીઓનાં 'તત્ત્વ' એવ તત્ત્વ શરીરવાદી 'તરીકેનાં ઉચ્ચે
દેહ આગમોમાં છે. માત્રીન દેહસંસ્થામાં પણ આત્મા નિવેદ
માન્યતા આને છે એટલે હાથે છે કે, આ માન્યતા આર્યોવર્તમાં ૫૫
બાદ માત્રીનકાળથી દરેકી પ્રસવતી દરેક.

સરખાવો ઉ. ૧૪. ૨૮. જેમ અશ્વનીના નાશથી અશ્વનીમાં રહેલો
અગ્નિ નષ્ટ થાય છે, તેમ આત્મા પણ નષ્ટ થાય છે.

આશ્ચર્યવત્ કોઈ જુએ જ એને,
આશ્ચર્યવત્ તેમ કયે બીજે કો;
આશ્ચર્યવત્ કોઈ બીજે મુજે છે,
મુજ્યા છતાં કોઈ વળી ન લાગે.† (૨૯)

સદા અવધ્ય આ દેહી, રહ્યો સોના શરીરમાં;
માટે સૌ જૂતોનો શોક, મારે તુંને ન લાગત ! (૩૦)

(અર્જુન ! તું આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં આવેલો બનેલો મુંઝાય છે પણ તેમાં નવાઈ નથી. કારણ કે તે વસ્તુ જ એટલી ગાંઠન છે. સાચાસાર તત્ત્વ પૈકી પણ કોઈ એને આશ્ચર્ય છે (અદ્ભુત છે) એમ જણે છે, કોઈ વળી ' અદ્ભુત ' છે, અલૌકિક છે, એમ કાળો ઠારા બેઠે છે, કોઈ બીજે ' અદ્ભુત ' છે, અલૌકિક છે, એમ કાળો ઠારા બેઠે છે (ને છેવટે સૂય પઈ લય છે.) કોઈ એને ' અદ્ભુત છે ' (એ દષ્ટિએ) સાંભળી રહે છે. કોઈ વળી એમ સાંભળવા છતાંય લાગુતા નથી. (સારાંસ કે, એ જોનારા, જાણનારા કે સુખનુનારામાંના કોઈક જ તત્ત્વથી આત્મસ્વરૂપને લાગે છે. સારાંસે પણ છેવટે ' નેતિ નેતિ ' કહીને વિરમે છે માટે જ.) ભારતનાં (દ્વંકમાં કહું છું કે) સર્વ જોનારા શરીરમાં રહેલો એ દેહી (આત્મા) નિત્ય અવધ્ય છે (એટલે કદી પણ વધ પામે તેવો નથી) માટે બધા જૂતોનો શોક તને પડતો નથી. (તું માત્ર તારું જ સંભાળ.)

નોંધ:—

એમ એક સદ્ગુરુ પોતાના શિષ્યને છેવટે ' દ્વંકું ને દ્ય, કહે તેમ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ સંભળાવી દીધું અને વાત પણ ખરી છે કે જોવામાં, વાણીમાં કે શ્રવણમાં આવે તેવું આત્માનું સ્વરૂપ જ નથી. અહીં એ શંકા થાય કે, તો પછી જો આત્મા સ્વયી જ જણાય એમ હોય તો શાસ્ત્રો, સદ્ગુરુ વગેરે અવલંબના શું નકામાં દરે ? પણ ખરી વાત એ છે કે, શાસ્ત્રો અને સદ્ગુરુઓજ

† અહીં છંદ મિશ્ર દ્વિપલતિ લીધો છે.

આત્મગતિના પરાધી ગણના દેવો તો જા. મદાવીર જેવા મદમદ્ય
પૂરવો થયા. તે જાણે આત્માની રૂપ રહેતો જ નહિ; જ્યાં રવા છે
એમ સારવો જોવો છે. એવું કે સારવો જાને સદગુરુઓ અવતરવત
ખરા, પણ તે માત્ર જિજ્ઞાસાની જિજ્ઞાસાને ટાળ કરવા પૂરતા. જે
પાત્ર ન હોય તો જ્યાં અવતરવનો એને માટે નકામાં જ દે. કારણ
કે અદારનાં જ્યાં તો સાધનો જ છે. એટલે જ કહે છે કે ભાષ
કેટલાક “આત્મા” સરખો એને લાગે છે. ” પણ એકલી અત્રી-
કિકતાની દૃષ્ટિ પણ આત્માની જોવાખાણ માટે પૂરતી નથી.
અત્રીકિકતાથી* આંખ અને શુદ્ધિ અંગત છે. પણ અંતરમાં ઉત્સ
થાય જ એવું કંઈ નથી. માટે તું એટલું જ સમજ લે કે, તે દર્શનાં
ન હણવાના સ્વભાવવાળો છે. માટે “તું આ હણાશે ને તે હણાશે”
જો બાલદૃષ્ટિની પંગાતમાં ક્યાં પડ્યો ? ” શ્રીકૃષ્ણ મદાત્માવું
આ વચન સાધક માટે ‘જીવનગુરુ’ છે. જે જો પોતાના કાર્યને
જગતને કાંટે જોખવા માંડ્યો કે પછી એનાં જોટલા છોતરાં બીડી જ
જવાનાં. સારાંશ કે, ખરી દૃષ્ટિ તો આત્મદૃષ્ટિ છે. ‘આત્મા’ ના
ગજથી જ તે પોતાનાં કર્મભાવને માપે. અહીં અર્જુને પોતાનો
આત્મા કઈ ભૂમિકાએ છે તેટલું જ જોઈને પોતાનું કર્મ વિચારવું
રહ્યું છે. હવે એ જ વાત કહે છે:—

સ્વધર્મેમપિ વિવેક્ષ્ય ન ચિક્ષ્ણિતમર્હતિ ।

ધર્મ્યાદિ યુદ્ધાચ્છેયોડન્યત્કશત્રિયસ્ય ન વિચતે ॥૩૧॥

સ્વધર્મ સમજ તારે, અચકાવું ધટે નહીં;

ધર્મ્યુદ્ધ સમું શ્રેય, ક્ષત્રિયને ન કા, ખીજું. (૩૧)

(પ્રથાના પુત્ર ! તું એમ કહી ગયો હતો કે, હું મારો ધર્મ

* સમંત ભદ્રાચાર્ય ભ૦ મહાવીરને સંજ્ઞાધીને કહે છે કે તારી
અત્રીકિકતાથી કે ચમત્કારિતાથી અમે તને મહાન નથી ગણતા પણ તારી
વીતરાગતાથી તને મહાન ગણીએ છીએ.

મધ્યામ ૨ લે

મધ્યામમાં મુદ્દા મળે છે મારે મને તમે રોચણી આપો. તો હવે
તેને મુદ્દા દે તારા વર્ણાશ્રમ પામની દષ્ટિએ પણ મુદ્દા એ જ તારો
સ્વધર્મ છે, મારે) સ્વધર્મને સમજીને પણ તારે પાડું છઠ્ઠાં યોગ્ય નથી.
(કારણ કે ધર્મયુદ્ધ કરતાં શાન્તિયને મારે ખીણ કોઈ પણ અપરકર
નથી.)

૪-

ગીતાછતો ખરો મુદ્દો જ આ છે. અર્જુનને મારે આ ધર્મ-
છે, અને તેથી એને એમાં લેણાયા વગર છૂંદા નથી. અર્જુન
કૃષ્ણ મહાત્માએ વર્ણાશ્રમની દષ્ટિએ 'સ્વધર્મ' કહ્યો છે;
જુ વર્ણની વ્યવસ્થા તેઓ શુભકર્મવિશિષ્ટ માને છે, જન્મ-
વિશિષ્ટ નદિ, એ વાત ન જાણી જોઈએ. વળી એમનો અસલ
હોતો એ જ છે કે, 'સ્વધર્મ' એટલે માત્ર (દાનિય ધર્મ)
ત્રિ. પરંતુ સ્વધર્મ એટલે આત્મધર્મ. અર્જુનના આત્માની જૂમિકા
માટે આ ધર્મયુદ્ધ હતું મારે એમણે એને મારે એ 'ધર્મ' કહ્યું
છે, ત્યારે દુર્ગોધન સુદ્ધાં દાનિય જાતિમાં જન્મ્યા હોવા છતાં એમને
માટે આ યુદ્ધ ધર્મ નહોતું, એટલે દાનિય જાતિ પરત્વેનો એ
કથિતાશય નથી પણ કાતના ગુણ પરત્વે 'ધર્મ' કહો અથવા
અર્જુન તો અર્જુનની જૂમિકા પરત્વેજ 'ધર્મ' કહો તો એ વધુ
જાંધમેસનું છે. આ રીતે દરેક સાધક પોતપોતાની જૂમિકા તપાસીને
પોતાનો ધર્મ નક્કી કરી શકે. જેમ અર્જુનને એક તરફથી કુટુંબ-
ધર્મ અને ખીણ તરફથી વર્ણધર્મ અથવા આત્મધર્મ એ બે વસ્તુઓ
સામે આવી ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહ્યું:-વર્ણધર્મમાં કુટુંબ-
ધર્મ સમાઈ જાય છે. તેથી જ રીતે આત્મધર્મમાં સર્વ ધર્મો સમાઈ
જાય છે. 'આત્માર્થે પૃથિવૌ ત્યજેત્' એ વચન પ્રમાણે તારા આત્માને

• દાનિયનાં કર્મોમાં "યુદ્ધમાંથી પાછા ન લઠવું" એ પણ એ

ધર્મ ગણાય છે. જુઓ ગી. અ. ૧૮ મે.

યુદ્ધ સરના જિતો રજા દેતા, તે એ ભૂમિકાને શ્રીકૃષ્ણ અર્પેલ
આવકારત, એ વિશે શંકાને કોશ પગ સ્થાન નથી. દરિયાર કે
મહીને, દરિયારનાળા સામે સુદનો પડકાર કરેલો, એ તો સમય
ચીરતાની પરાકાષ્ટ છે. આવી ભૂમિકા ને અર્જુનની દેખ તો તે
યુદ્ધનો પ્રસંગ જ ન આવત અને આવત તો પણ દુર્યોધનનો હૃદય-
પક્ષેથી અત્યુત્તમ સ્થિતિ જન્મતા. કદાચ એનો સમુગનો હૃદય-
પક્ષેથી ન થાત તો પણ યુદ્ધને પરિણામે જે પોતાના દુર્યોધનો
આઘાત થવા નેમણ હતો તે સગર્જ પાંદેસાં જ થાત કારણ કે બીજા
દ્રોણ વગેરેનો પ્રાણાર્પણનો ટંકા એના પક્ષમાં આવી સ્થિતિ થતાં
ન જ હોત. એટલે યુદ્ધવિરામ પછી પણ આચાર્યનો આ પ્રત્યક્ષ
આદર્શ એટલે ઉચ્ચ અંધાત કે, જે નેમણે ઘીન દેશોએ મદાત
ધરો લીધા હોત. પણ એટલી ઉત્કટ ભૂમિકા અર્જુનની નહોતી.
એણે ગાંડીવ તજ્યું હતું પણ ઉત્સાહપૂર્વક નહિ. એના કહેવા પ્રમાણે
એ દ્રોણાચાર્ય, બીજા કે પોતાના પિત્રાઈઓ નેડે શસ્ત્રથી સામનો
કર્તા વગર મરી જવા તૈયાર હતો; પણ તેમની સામે હિમો રહીને
નહિ. એટલે કે રણમાંથી ભાગી જઈને જે કંઈ આવે તે સહ
એ તૈયાર હતો પણ રણમાં રહીને નહિ. આ પરથી એની ક
બૂઝ છે તે સહેજે સમજાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા એને એ
અતાવવા માટે પ્રથમ જ્ઞાનદષ્ટિએ કહી ગયા, હવે ત્યજ
હારુદષ્ટિએ કહેશે. વસ્તુનઃ નિશ્ચય (જ્ઞાન) દષ્ટિ અને ત્યજ
હારુદષ્ટિ એક જ આત્માનાં એ પાસાં છે; પરંતુ સદુએ પ્રત્યે
પ્રસંગમાં લક્ષ્યરૂપે તો નિશ્ચયદષ્ટિ જ રાખવી જોઈએ. મતઃ
કે, એના ગજથી જ પોતાના પ્રસંગને માપવો જોઈએ પણ
સાથે સાથે પોતાની અંતરંગ ભૂમિકા પણ બૂઝવી ન જોઈએ. કે
રીતે અર્જુનની અંતરંગ-ભૂમિકાની સ્વધર્મની વાત કહી. હવે એના
સાક્ષિક પરિણામો શાં છે, તે શ્રીકૃષ્ણ પ્રથમ જણાવે છે. અર્જુન
પાસે પોતાનો પક્ષ સમજા કરવામાં ત્રણ મુદ્દા હતા: (૧) આ યુદ્ધ

એ અત્રેપનું કારણ. (૨) આ યુદ્ધ એ સદાચારદાનિનું અને એને
પરિણામે નરકનું કારણ. (૩) આ યુદ્ધમાં ગુરુ, પડીસો અને ભાઈઓ
હણવાનો સંભવ હોઈને તેથી જન્મતા લોકનિંદાદિ ફળજો. એ ત્રણ
પેદાનો શ્રીકૃષ્ણે એક મુદ્દો જોટો દર્શાવ્યો, તે એ રીતે કે યુદ્ધમાં
જોડાવું કે ન જોડાવું એ ક્રેપનું કે અત્રેપનું મુખ્ય કારણ નથી. કારણ
કે યુદ્ધ કે અયુદ્ધને ક્રેપ કે અત્રેપ સાથે સંબંધ નથી. યુદ્ધ
કે અયુદ્ધ એ તો ક્રિયા છે ત્યારે ક્રેપ કે અત્રેપ એ તો ભાવો છે;
એટલે તે સક્રિય છે. આત્મા પોતે સક્રિય નથી પણ અક્રિય છે.
એથી ક્રેપ-અત્રેપ ભાવોનો એની સાથે સીધો સંબંધ છે, યુદ્ધ-
અયુદ્ધની ક્રિયા સાથે સીધો સંબંધ નથી. આ રીતે યુદ્ધ કે અયુદ્ધનાં
પરિણામોનું માપ તે ક્રિયા પાછળ દેના કેવા ભાવો છે તે પરથી
કાઢી સકાય. મારે પ્રથમ તો તારે તારા ભાવમાં રહેલાં ગોદાદિને
ફર રાખવાં જોઈએ. અત્યારે તારા ભાવમાં ગોદ તો છે ન જોટલે
પ્રથમ તું એનાથી છૂટ. આ પછીથી જ તું સ્થિર ચિત્તે વિચાર કરી
ગ્રંથીય કે મારે યુદ્ધતા કાર્યમાં જોડાવું કે નહિ? જો મને તું પૂછે
તો હું તો તને જોડવાનું જ કહું છું. કારણ કે તારી જુમિકા અને
આ યુદ્ધ પ્રસંગ એ જ જતનો છે. દવે શ્રીકૃષ્ણજી આ જ મુદ્દા
ઉપર કહે છે:—

अथ चेत्त्वन्निमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।

ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमाप्स्यसि ।

દવે જો ધર્મસંગ્રામી-આ યુદ્ધ તું નહીં કરે;

તો સ્વધર્મ તથા કીર્તિ, શુભાવી પાપ પામશે. (૩૩)

(ધ્યાન પાઠ ! તું તને એટલું તો સમજાવી ગયો કે આ યુદ્ધ
તારા સ્વધર્મને બાંધક નથી અર્પાત્ ધર્મનો નાશ કરે તેણ નથી. એટલે
નીલિનારાનો જે ભય તે કહ્યો છે, એ માત્ર તારો ભ્રમ છે, બલકુલ)
દવે જો આ ધર્મ સંગ્રામમાં તું નહિ જોડાય, તો સ્વધર્મ અને કીર્તિ તો
ચૂકીશ (પણ સાથે સાથે) વળી પાપને પણ વડોરી લઈશ.

૧૫૨ નો

માં તું નહિ જોડાય એટલે એવી અમર બની જવાની કે, જેટલાં જંગલમાં આજે છે અને હવે પછી હશે તે જન્મી જન્મીને ગાયા જ કરવાનાં. કારણ કે, પરપરાએ એમનામાં તારી આપણની ગાયા તો કાયમ રહેવાની. તારે રાખવી છે અમર તિને અને માર્ગ એવો લેવા માગે છે કે, જે માર્ગે તારી બધી રક્ષા ઉપર પાણી ફરીને અમર અપકીર્તિ મળે. ”

આથી એવો સિદ્ધાંત નીકળે છે કે, જેમ કીર્તિ રાખવા કે ધારવાનો સચોટ ઉપાય આત્મપરાયણતા છે તેમ અકીર્તિ ટાળવાનો ઉપાય પણ આત્મપરાયણતા જ છે. કલંકિત કુળોમાંના એક પુરુષની આત્મપરાયણતાએ એ કુળનાં કલંક પળવારમાં ભૂંસીને ઉદ્ધાર કર્યો છે. જ્યારે અર્જુન તો એ મુખ્ય ધ્યેયથી જ આજે ચળી ગયો છે. અને કુળમાં કલંક ન લાગે એવી વાતો કરી રહ્યો છે. કેટલું આશ્ચર્ય ! ગાલરો બનેલો સાધક પણ આમ જ મૂળ માર્ગ સૂકીને કીર્તિ કમાવા જતાં અપકીર્તિ પામે છે. અને છતાંયે એ મૂળ ભૂલ ધારવાને બદલે બિલકો ‘નસીબ’ ‘દુનિયા’ ‘પ્રભુ’ ‘શુરુ’ ‘ધર્મ’ એવાં શાં તત્ત્વોને દોષ દઈને કાં તો (૧) જોડે માર્ગે શક્તિને વેડકી ખે છે. કાં તો (૨) નિરાશા ને આળસથી ઘેરાઈને શક્તિને ડુંગળાવી મારે છે. શ્રી. આચારાંગકારના કહ્યા મુજબ શક્તિને ડુંગળાવી મારવા જેવો બીજો એક મહા અનર્થ નથી. જો કે શક્તિને જોડે માર્ગે વડકવી એ પણ અનર્થ તો છે જ.

મયત્રાણાદુપરતં મસ્યંતે ત્વાં મહારથઃ ।

येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥૩૫॥

તને જેમાં ભ્રમ થયો છે તેમાં તું ભોગ આપવા તૈયાર થયો છે એમ લાગે છે; પણ એ ભ્રમ જ ટાળી નાખવો જોઈએ કારણ કે તને જે અકીર્તિનો ભય છે, તે ખરી રીતે તો યુદ્ધમાં ન જોડાવામાં છે જોડાવામાં નથી.

વાત તો ખરી જ છે કે જેમની આગળ અદ્ભુત પાત્રો
 હોય તેવા નિકટના સાથીઓ આગળ માનવ દલદલ પડી જાય, તો
 એને જગજગ આઘાત લાગે છે. આવા જગજગ આઘાત સામે
 આધ્યાત્મિક જગ ન હોય, તો ટકી જ ન શકાય. આવે અણીને
 પ્રસંગે આધ્યાત્મિક જગ તો જ આવી શકે કે જે પોતે લીધેલો
 પંથ સાચો હોય અને સાથે સાથે ભારેભાર શ્રદ્ધા હોય. સારાંશ
 કે પ્રજાના આત્માથી જ ત્યાં ટકી શકે. આવા આત્માથીના લક્ષ્યે તો
 અર્ચુન રણુથી નહોતો જ થાક્યો, એટલે દુષ્ટ જેવા એના સસરા
 કે ધૃષ્ટદ્યુમ્ન જેવા એના સાગા અથવા બીજા કે દ્રોણ જેવા પીઠ
 વીરો 'હત ! બૂંડા ખીકણ !' આટલું કહે એટલે એ સાંખી શકે તેમ
 નહોતું જ. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા આગળ તો એનો નાતો જ એવો હતો,
 એટલે એ ' ન નામદર્પણું પામ ' એટલા શબ્દો સાંભળી શક્યો.
 જે કે એ સાંભળ્યા પછી તો એને કેવી ચટપટી થઈ તે આપણે
 જોઈ ચૂક્યા પણ એટલું જ જે બીજા કોઈએ સાંભળ્યાંયું હોત તો

જેની જ થાત ! કારણ કે હજુ અર્જુનને એટલી દલીલ
મળત દસા પર જવાને વાર હતી. એટલે આવી અધીદસા સાથે
તે મુદ્દે જોડાયા માટે પાછું આવ્યું પડે એના કારણે અત્યારે જ
માની એવી મનોદસાનો પ્રથમથી જ વિચાર કરે એ ખાતર
મહાત્મા અર્જુનને, એના મુદ્દથી ભાગ્યાનાં પરિણામો કમવાર
અમલદાયક રાખીને આગેદહન વર્ણવી રહ્યા છે. અહીં એક પ્રશ્ન ઊઠે
મદારથીજો લખથી પીછેદહ માની લે એથી કરીને એમને એમ
મનાવવા ખાતર શું રણમાં એજો જોડાવું ? ' જીજ્ઞા શું માની
શે ' એ ધડીધડી જોવા જેસે તો તો સાધક પોતાની પ્રવૃત્તિમાં
મહાત્મા કેમ ભરી શકે ? એ વાત તો અગાઉ કહેવાય ગઈ છે.
જો આનો જવાબ તો સીધો જ છે. ' લોકો શું માને છે, એ
સાધકનું પધ્ધતિ તો ન જ હોય-ન જ હોવાનું ઘટે પણ સધકે એ પણ
જોડાવું જોઈએ કે પોતે શિદ્ધ ન હોઈને પોતાની જૂઠો સંભવે
છે, એટલે એના આત્મધ્રુવને તો એ મુખ્યપણે જોયા કરે, પણ
સાથે સાથે લોકાભિપ્રાયને (ઠાકરે ન મારતાં, એ પરતવે) પણ
વિવેકશુદ્ધિની ગળાણીથી તપાસી સાર સાર લેવાનું ન ચૂકે. કારણ
કે લોકાભિપ્રાય અદ્વાવામાં આપણો હૃદયપડ્યો પણ કેટલીક વાર
સાથે જ કારણરૂપ હોય છે. જો કે દરેક લોકાભિપ્રાયમાં પોતાનો
હૃદયપડ્યો કારણમૂલ જ હોય, એમ એકાંતે ન કહેવાય-કારણ કે
લોકાભિપ્રાયમાં લોકદૃષ્ટિ પ્રધાનપણે હોય છે. પણ અહીં તો એટલું
જ કથિતચ્ચ છે કે લોકાભિપ્રાય આંખ આંદે કાન કરવા જેવી ચીજ
નથી. વળી લોકમાં પણ ત્યારે આપણા નિકટના ગણાતા સાથીઓ
વિરુદ્ધ પડી જાય ત્યારે તો વિવેકશુદ્ધિથી તપાસાવું જ જોઈએ, એ
ન તપાસાય, તો પોતાનો માર્ગ ખરો જ છે, એમ નિશ્ચયે માની
લેવામાં ઉતાવળ થાય છે એમ લાગે છે. વળી આપણા નિકટના
સાથીઓ, સાથી જન્યા હોય છે, તેમાં કાઈને કાઈ પ્રકારનું આપણા
અને એમના વચ્ચેનું સમાન તત્ત્વ હોય, એ મુખ્ય કારણ છે, આ

જેને કોઈ જો, એવું પણ ન જોઈ શકાય એવાનાં આચાર્યશ્રી
નિર્ભર, વિદ્યા અને વિજ્ઞાનથી પૂરું ભરેલું જોઈ, અભ્યર્ચના વેળે
એ જો, અને આવી પાંચ જાણનાં પૂરું ભરેલું જો, આચાર્ય શ્રી
એને સર્વને એમ જાણે છે, પરંતુ એમ એના શીષ્યકાર્યમાંનાં કેટલોક
આચાર્યશ્રી એમ જો છે કે જે એને જાણનાં પૂરું જોઈથી ન શકે
નથી અને કેટલોક આચાર્યશ્રી એના પ્રજ્ઞાથી હલવાવડે પામીને
આચાર્યશ્રી નિર્દોષને જાણે પ્રજ્ઞાથી સર્વ જાણ છે, પણ એના ઉચ્ચ
કારીના સાધકને તે જોઈ પ્રજ્ઞાથી જાણી ન શકે નથી પરંતુ
અર્જુન દલ્લુ એ ઉચ્ચ ભૂમિદા પર નોંધેનાં એટલે ન શીષ્યશ્રી આ
જેવડની એટલે કે જંગમ લોકાત્મકમાં તેમ લોકિક પરીક્ષામાં પણ
નાપાસ થયેલો જાણી, છેવટે કહ્યું કે જોઈના ! જેદ થું કરે છે !
સાંભળા:—

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

મયો તો સ્વર્ગ પામીશ, કાં છતી ભોગવીશ બૃ;

માટે તું જાક કૌંતેય ! કરી નિશ્ચય યુદ્ધનો,

(૩૭)

(યુદ્ધમાં નહિ જોડાવાથી તું સ્વર્ગમાં અને કૃતિ જાને શુભાવીશ
તેમજ સર્વ પ્રકારે સર્વની અપકૃતિ વડોરી લઈશ. જ્યારે યુદ્ધમાં
જોડાવાથી માન કે એ રીતે ન-આ યુદ્ધમાં ન-ખપી નહીં એટલે કે)
જો તું મરી જઈશ, તો તું સ્વર્ગ પામીશ અને (જોયો તો છતવાનો ન
છે એટલે) છતીને ભૂમિને ભોગવીશ. (એમાં તારું જવાનું થું છે ?)
માટે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને, જો કુંતીના પુત્ર ! તું જાક. (જિએ યા.) જે
જાણ દે.

નોંધ:—

દેહીનો દેહ વહેલામોડે છૂટવાનો ન છે તો મૃત્યુના ભય
જોતાના કર્તવ્યને છોડવું ઉચિત નથી, મૃત્યુના મોમાં કર્તવ્ય ખાતર

મરનારને મરીને સ્વર્ગ ગયો છે. અને જીવીને વિજય મળવાથી અનેક પ્રશસ્તિ શ્રીકૃષ્ણ મળે છે. ઉપરાંત જેણે કર્તવ્ય ધર્મ જાળવ્યો એના આત્મા પર નીચે નથી જતો, બલકે તે સમતા રાખી હોય તો જીવે જ જાય છે. માટે જ હવે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કહે છે કે:-

સુખદુઃખે સમે કૃત્વા લાભલાભોં જયાજયોં ।
તતો યુદ્ધાય યુજ્યસ્થ નેવં પાપમવાપ્સ્યસિ ॥ (૨૮)

લાભ-હાનિ, સુખો-દુઃખો, હિત-હાર, સમાં ગળી:
જો જોગદેશ તું યુદ્ધે, તો તો પાપ ન પામશે. (૩૮)

(આ કંતીના મરવા સમૂત ! તને પાપનો દર લાગે છે, એ જોઈ
ખૂણ સંતોષ થાય છે. જે પાપથી ઘરતો રહીને વિવેકપૂર્વક પગલાં
હોય જાય છે, તે તો સર્વ પ્રકારે અધિકારી જ કહે છે પણ આ યુદ્ધમાં
જો કેટલા ક્રમાર લેવા નરવીરો જરૂર પડે, પણ આ અનિવાર્ય
જા છે, ત્યાં દેહધારી શું કરે ? જો ને, ધરતીકંપ, જળમલય, મહામારી
વિદના મોંમાં લાખો દેહધારીઓ દોમાઈ જાય છે. તું કહીશ એ તો
કરતી આફતો છે, એમાં ક્યાં માનવી નિમિત્ત છે ? આ યુદ્ધમાં તો
ખરો અને કીરતો નિમિત્ત છોએ એટલે કેમ પાપ ન લાગે ? પણ તું ભૂલે
છે. કહતી આફતો કે માણીકૃત-આફતો-ખમાની પાછળ કહતી કાનુન
અને સાથે-સાથે દેહધારી પણ જવાબદાર છે. અને માનવીને વિવેક
બુદ્ધિ હોઈને તે વધુ જવાબદાર છે, પણ એ જવાબદારી કાંઈ કર્તવ્યને
રાખવાથી કે નાશી જાળવાથી ટળી જતી નથી, બલકે જાણી કરીને તે
બંધુ વર્તન કરવાથી તો એ ક્રિયાનું પાપ વધું લાગે છે, જો કે કર્તવ્ય
ન રાખવાથી કે ન નાશી જવાથી એ કર્તવ્યને અંગે જે કંઈ આરંભ
કરે પડે તેનું પાપ લાગે છે ખરું, પણ એ પાપ એવું લાગે છે
જેને નિવારી શકાય છે. એટલે જો આ વેળાએ આ યુદ્ધમાંથી પા
જાણીશ, તો યુદ્ધ નથી અટકવાનું. તેથી જે કાંઈ હથોડો તે પાપ
કાંઈ હું છોડી જવાનો નથી. કારણ કે યુદ્ધનો માનસિક સંકલ્પ ત
જ્યારથી થયો ત્યારથી જ યુદ્ધજન્ય હિંસા તો તને લાગી જ

કેઈ સર છે, એમાં ખરું કે ખરો સાધક એમાં સાધાંબાઈ,
નિંદા, વિરોધ કે વિક્રમાંથી પણ રાખે છે, અગત્યની વેગલો
રહે છે. અને અદિત્ય-વાં-પૂર્ણાનું પણ અર્થ જાણે છે, આગરે છે
અને સર્વત્ર પ્રેમ પાખં છે. પરંતુ તેમ એના સીકાકારોમાંનો કેટલોક
ભાગ એવો હોય છે કે જે એને જગનાં સગી એવળથી જ શકનો
નથી અને કેટલોક ભાગ અવશ્ય એના પ્રભાવથી હૃદયગતરો પામીને
આગરે નિંદકને બદલે પ્રશંસક ગર્વ જાય છે, પણ એવા ઉચ્ચ
કાદીના સાધકને નો એવી પ્રશંસા અડી જ શકતી નથી પરંતુ
અર્ચુન હવુ એ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર નહોતો એટલે જ શ્રીકૃષ્ણે આ
છેવટની એટલે કે જેમ લોકોત્તરમાં તેમ લોકિક પરીક્ષામાં પણ
નાપાસ થયેલો નાણી, છેવટે કયું કે બોળા ! ખેદ શું કરે છે ?
સંભળ:—

હતો વા પ્રાપ્સ્યસિ સ્વર્ગં જિત્વા વા મોક્ષ્યસે મહીમ
તસ્માદુત્તિષ્ઠ કૌંતેય યુદ્ધાય કૃતનિશ્ચયઃ ॥ ૩૭ ॥

મયો તો સ્વર્ગ પામીશ, કાં છતી ભોગવીશ બુ;

માટે તું બેઠ કૌંતેય ! કરી નિશ્ચય યુદ્ધનો,

(૩૭)

(યુદ્ધમાં નહિ લેડાવાથી તું સ્વર્ગમાં અને કાંતિ જાને શુભાવીશ
તેમજ સર્વ પ્રકારે સર્વની અપકાંતિ વહેરી લઈશ. ત્યારે યુદ્ધમાં
લેડાવાથી માન કે એ રીતે જ-આ યુદ્ધમાં જ-અર્થ જઈશ એટલે કે)
તે તું મરી જઈશ, તો તું સ્વર્ગ પામીશ અને (અર્થે તો છતવાનો જ
છે એટલે) છતીને ભૂમિને ભોગવીશ. (એમાં તારું જવાનું શું છે ?)
માટે યુદ્ધનો નિશ્ચય કરીને, ઓ કંતીના પુત્ર ! તું બેઠ. (જિલો થા.) ખેદ
છાડ દે.

નોંધ:—

દેહીનો દેહ વહેજામોડો છૂટવાનો જ છે તો મૃત્યુના ભયે
પોતાના કર્તવ્યને છોડતું ઉચિત નથી, મૃત્યુના મોંમાં કર્તવ્ય ખાતર

અધ્યાય-૨ જો

રાજ્યસુખ અને કાં તો કૌરવોનું આધિપત્ય, કાં તો ભાગપ્રાપ્તિ
 અને કાં તો બે ગદાનિ, કાં તો મરતું પડશે ને કાં તો છત્રીશ પણ
 એ એ પેટી કાઢીને પણ જોઈતી વધુ ન માનતો. દરખ-જેદ ન કરતો.
 આ વખતે તું રાજ્યસુખ હાંસ્ય તરજે તૈયાર હો, એમ જોતી
 ગયો પણ એ તો તારા આ મોહજન્ય જેદને લીધે જોતી ગયો
 છે. જેથી કંઈ તને રાજ્યસુખ મળવાથી દરખ નહિ થાય એવું
 થોડું જ છે? અને માની લે કે દરખ નહિ થાય તો વળી લડાઈમાં
 તારાં સગાં હથુવાનો જેદ ચવાનો. દરખ અને જેદમાં તત્ત્વ દષ્ટિએ
 કશો ફેર જ નથી. માટે એ હંકથી પર ચઢીને પછી જ યુદ્ધમાં
 જોડા એમ હવે હું તને ભાર દઈને કહું છું. અને એ પણ કહું
 છું કે ખરેખરો નિશય કરીને જોડાજો. પાછો ક્યાંક અધીં લડાઈએ
 વળી આવું તોટક ન અતાવતો. સારાંશ કે દર નિશયે સમતાપૂર્વક
 યુદ્ધમાં જોડાઈશ, તો તને પાપ નહિ લાગે અને મરીને કે છત્રીને
 પરલોકમાં કે અહીં જે જે સ્થિતિ પામીશ તે લૌકિક દષ્ટિએ પણ
 હોંશ પ્રકારની દરે. જે આત્મદષ્ટિએ ઉચિત તે પૌદ્ગલિક (આત્મ)
 દષ્ટિએ પણ ઉચિત જ હોય. જે લોકોત્તર દષ્ટિએ ઉચિત તે લૌકિક
 દષ્ટિએ પણ ઉચિત જ હોય પણ જે પૌદ્ગલિક (આત્મ) દષ્ટિએ
 ઉચિત હોય તે આત્મદષ્ટિએ ઉચિત હોય અને ન પણ હોય અને
 જે લૌકિક દષ્ટિએ ઉચિત હોય તે લોકોત્તર દષ્ટિએ ઉચિત હોય
 અને ન પણ હોય. તો પછી આત્મદષ્ટિ-લોકોત્તર દષ્ટિ-ને મુખ્યત્વે
 કાં ન રાખવી ?

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां वृणु ।
 बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥३॥

સાંખ્યદષ્ટિ કહી આ તો, યોગદષ્ટિ હવે શુભ;
 તં પાર્થ, કૃત્રીય કર્મ

જે જે વિષે હું આગળ તને આ વાત બહુ સરળ રીતે સમજાવવાના છું. હાલ તો એટલું જ કહું છું કે, “જે તું જે પાપથી ખરેખર છૂટવા માગતો તો તો, એના માર્ગ આ છે:-” જે તું લાલને કે હાનિ, જ્ય કે પરાજયને, સુખ કે દુઃખમાં સરખાં ગણીને યુદ્ધમાં જોડાઈશ તો તને પાપ નહિ લાગે.

નોંધ:-

જો અર્જુનને કુટુંબી સ્નેહીઓના દેહ ઉપર મોહ થયો તો પછી પોતાના દેહ ઉપર મોહ કેમ ન હોઈ શકે? જો કે એણે પોતાના શબ્દોમાં એ વાત ક્યાંય નથી કહી. અર્જુનને પોતાને એમ લાગતું પણ નહિ હોય, કે પોતાને પોતાના દેહમાં પણ મોહ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા કેમ ન જાણે? એટલે જ એમણે કહ્યું કે તું મરવાની બીક છોડી દે. મરીશ તોય તારો આ જ આત્મા બીજો દેહ ધારણ કરશે, ત્યારે સ્વર્ગીય સુખ મળશે. આદી સ્વર્ગસુખ કહ્યું છે કારણ કે દેહધારી આત્માની દેહલાને કરેલી ક્રિયા વધુમાં વધુ શુભ ફળ આપે તો સ્વર્ગનું ફળ આપી શકે; એથી વધુ નહિ. આપોઆપ આવી પડેલા યુદ્ધની ક્રિયા ક્ષત્રિયને માટે ધર્મ્ય હોય, તોય એ ક્રિયા દેહલાન વિના થઈ શકતી જ નથી, માટે એનું વધુમાં વધુ ફળ મળે તો સ્વર્ગ મળે, મોક્ષ કદી નહિ અને તેના એક પાસામાં સ્વર્ગ છે, તેના બીજા પાસામાં નરક પણ છે જ. તેમજ જ્યાં પુણ્ય છે ત્યાં બીજો પાસો પાપ પણ છે. એટલે એકંદરે તો એ ક્રિયા કંઈ હવનધ્યેય નથી. માટે જ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ કહ્યું કે “મોક્ષ આપનાર વસ્તુ તો સમત્વ છે. અને સમતામાં જ આર્ત્તમક સુખ છે માટે હું તને યુદ્ધમાં જોડાવાનું કહું છું” એટલે તું એને જ તારું પરમ ધ્યેય રખે માની લેતો. આ તો અત્યારે તારી ભૂમિકા પ્રમાણે એ નિવારી શકાય તેમ નથી, માટે કહું છું કે તું યુદ્ધમાં જોડાઈ જ. અને યુદ્ધમાં જોડાવાથી યુદ્ધનાં બે પરિણામો આવશે-કાંતો જય ને કાંતો પરાજય, કાં તો સ્વતંત્ર

અધ્યાય ૧ એ

ત્યાં સારા છે તેમજ હોય તે જાણી લેવા તો એ છે કે આ રીતે જે
કાંઈ બંધાયે છે તે કાંઈથી ત્યાં પ્રકારે મુક્ત પડતી સહ માર્ગની
અભિવ્યક્તિ છે. એટલે અર્થને ઉદ્દેશીને જ્યાં સુધે ત્યાં કાંઈ
કાંઈ જે મેળા વ્યવસ્થા સિવાય બીજાકાર તો રજૂ કરે છે. જેન
મુલ્ય લેમ છે તે કે આરિય વિના સંજ્ઞા મેળા નથી અને જ
દિને બીજાકાર જનુ કહેવા માટે છે કે કમંચા વિના સાંગેષાંગ
હિરે નથી. જેન મુલ્યના આરિય સંજ્ઞાના સ્વર્ગ અન્યાય પરને
જ પડે મુલ્ય છે, જ્યાંદે બીજાના કમંચા મળેથી અન્યાય જ
જુલા લેતા માની લે છે. પરંતુ આપણે તો એ જાને વચ્ચેનું
સમજ જ લોકોને કીજી. લેમ આરિય મળે અંતર આવે મુખ્યને
સંજ્ઞા પડાને કે, લેમ કમંચા જનુ મુખ્યને અંતર સાથે સંજ્ઞા
પડાને છે. એ અપખ્યા બીજાકારના મુખ્યની જ આપણે આજગ ઉપર
કેલિયું. પ્રથમ તો તમારું એ સંજ્ઞા માટે છે તે નિહાળો.

નૈદામિકમનાશોઽન્નિ પ્રવ્યયાયો ન વિચતે ।

સ્વરૂપમયસ્ય ધર્મસ્ય પ્રાયતે મહતો મયાત ॥ ૪૦ ॥

ન અત્રી પ્રવતિ તરે, વિદા જનુ નહે નહીં;

અંશીય ધર્મનો નહીં, મહાભયથી રક્ષનો (૪૦)

[વિદાજી આરત! આ યુદ્ધના પ્રસંગ પડતી જ વાત કરી; હું તને
કેલિયું જ લેકવા નથી માગતો. આને અત્રી તારી સાથે યુદ્ધના પ્રસંગ
છે, પણ યુદ્ધને અત્રે કદાચ તારે કાંઈ મૂનુ આવે કે પરાજય આવે અથવા
તું ઇવતો રહ્યો તો વિજયના બીરવંતો સમ્યક્ભાવનો પ્રસંગ આવે,
તારે પછી ત્યાં તારે શી રીતે વર્તવું? એનો પણ હું તને ચાલ બતાડું
જે. એ તને સર્વ પ્રસંગમાં સમય સંજ્ઞાની વાત તો કરી, પણ એ
સમય કંઈ બાળકના જેવ નથી. તારું કદાચ આકૃતમાં સમતા સમ
વેશ્ય, પણ પ્રલોભનમાં સમતા સંજ્ઞા કદાચ છે. એને માટે તો હું મમ

+ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગા: ।

11

કે. ૧. પાસામાં 'પાસા' નામના ત્રણ રૂપો છે. 'પાસા' એ 'પાસ' નો
 પાસમાં રહેલો પાસા પાસે ક્રિયા, તે જ રીતે 'પાસ' નો પાસમાં પાસા
 મહાદેવને અર્પણને તાત્પર્ય. આથી તેને ક્રિયાત્મકતા તથા કૃતિ
 એ જ્યાં પાસે પાસામાં નામ ન આવે, ત્યાં પાસે અર્પણ તરફ
 સમાધાન થતું નથી, એટલે એ અર્પણ પાસાત્મક અને અકામતા
 અમતા કૃતિ નથી. એને અકામતા ક્રિયા આત્માનેદ આપી શકાય
 નહિ એટલે પાસામાં નામની જરૂર છે. પણ આટલેથી જ પોતે નહિ
 સાથે સાથે આરિય પણ વેનકળા, જલનના જલિય સમસંજનમાં
 અકામતા નામની નામનું નથી. એટલે જેવું સ્વંતોના પ્રતિપાદ્ય વિષય
 વેનક આરિય છે, તે જ રીતે ગીતાકાર પણ એ જ વિષયનું પ્રતિ-
 પાદન તેને શરૂ કરે છે. 'અર્જુનને યુદ્ધમાં વેનકળા' એટલે જ
 શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો આશય દેવ તો આટલેથી જ ગીતા સમાપ્તિ
 પામત પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માને તો અર્જુન સંસારના સમસ્ત રજુ
 સંગ્રામમાં આંતરયુદ્ધ એટલેને આગ્રાહ રીતે પાર બતરી શકે એવો
 માર્ગ બતાવવો છે. જે સિદ્ધાંત એક જ પ્રસંગને લાગુ પડે, તે
 પૂર્ણ સિદ્ધાંત કહેવાય જ નહિ. એટલે સિદ્ધાંતની એક બાબુ વર્ણવી
 હવે બીજી બાબુ બાબુ બતાવવા માગે છે. એમણે અગાઉ અર્જુનને
 કહ્યું હતું કે તું સમભાવ રાખીને ક્રિયા કરીશ તો તને પાપ નહિ
 લાગે. પણ નવાં પાપ ન લાગે એટલી જ એ તો વાત યર્થ, પણ

પૂનાં સાચાં છે તેમનું શું ? ખરી વાત તો એ છે કે આ દેહ જે
 કારણે બંધાયો છે તે કર્મથી સર્વ પ્રકારે મુક્ત થવાની સહ કામની
 અભિલાષા છે. એટલે અર્જુનને ઉદ્દેશીને છતાં, સહુને સર્વ સ્થળે
 લાગુ પડે એવો વ્યાપક સિદ્ધાંત ગીતાકાર હવે રજૂ કરે છે. જૈન
 સૂત્રો જેમ કહે છે કે 'ચારિત્ર વિના સંપૂર્ણ મોક્ષ નથી મળે' ન
 રીતે ગીતાકાર પણ કહેવા માગે છે કે કર્મયોગ વિના સાંગોપાંગ
 સિદ્ધિ નથી. જૈન સૂત્રોના ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ સંન્યાસ પરત્વે
 કે ધર્મ ગયો છે, જ્યારે ગીતાના કર્મયોગ શબ્દથી અસંન્યાસ ન
 બંધા લોકો માની લે છે. પરંતુ આપણે તો એ જાન્યે તપસ્યે
 સામ્ય ન જોઈએ છીએ. જેમ ચારિત્ર શબ્દ અંતર સાથે મુખ્યત્વે
 સંબંધ ધરાવે છે, તેમ કર્મયોગ પણ મુખ્યત્વે અંતર સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે; એ વ્યાખ્યા ગીતાકારના મુજેથી ન આપણે આગળ ઉપ
 જોઈએ. પ્રથમ તો દમણાં એ શું કહેવા માગે છે તે જોઈએ.

તે પ્રધાના પુત્ર ! (આહીં સુપ્તી) તો મેં તને આ સાંખ્યદષ્ટિ કહી (એટલે કે સાંખ્ય સિદ્ધાંત-નિશ્ચય દષ્ટિના સિદ્ધાંતથી સમન્વય પાળી) હવે તને હું યોગ દષ્ટિ (વિષય) કહું છું, તે તું સાંખ્ય (કારણ કે વ્યવહારમાં આ જ દષ્ટિ રાખીને સદુએ ચાલવું રહ્યું છે. તો જ કર્મબંધનથી છટી શકાય છે, તું પણ) તે દષ્ટિ રાખીને ચાલતાં કર્મબંધનથી છટી જઈશ.

નોંધ:—

જેન સૂત્રોમાં 'પદ્મં નાણં તત્રો દયા' કહ્યું છે. સારાંશ કે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી ક્રિયા. તે જ રીતે સૌથી પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ અર્જુનને જ્ઞાનદષ્ટિ આપી હવે ક્રિયાદષ્ટિની વાત કરે છે. જ્યાં લગી યથાર્થ જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં લગી બુદ્ધિજન્ય તર્કોનું સમાધાન થતું નથી, એટલે એ બુદ્ધિ વાસનાત્મક બની એકાગ્રતા જામવા દેતી નથી. અને એકાગ્રતા વિના આત્માનંદ આખી શકાય નહિ એટલે યથાર્થ જ્ઞાનની જરૂર છે. પણ આટલેથી જ પતે નહિ સાથે સાથે આરિત્ર પણ જોઈએ. જીવનના જટિલ સમસ્યાઓમાં એકલા જ્ઞાનથી ચાલતું નથી. એટલે જેન સૂત્રોનો પ્રતિપાદ્ય વિષય જેમ આરિત્ર છે, તે જ રીતે ગીતાકાર પણ એ જ વિષયનું પ્રતિ-પાદન હવે શરૂ કરે છે. 'અર્જુનને યુદ્ધમાં જોડવો' એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માનો આશય હોત તો આટલેથી જ ગીતા સમાપ્ત પામત પણ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માને તો અર્જુન સંસારના સમસ્ત રણ-સંગ્રામમાં આંતરયુદ્ધ ખેલીને આખ્યાદ રીતે પાર બીતરી શકે માર્ગ બતાવવો છે. જે સિદ્ધાંત પ્રસંગિક પૂર્ણ સિદ્ધાંત કહેવાય જ નહિ. દાંતની હવે બીજી ભગ્ય બાબત બતાવે એમણે કહ્યું હતું કે તું સમભાવ રાખી રીશ તો લાગે. પણ નવાં પાપ ન લાગે એ તો

સ્વસ્તી-મર્મોન્નિ પદાવર્ગ' તો આજ સગી પાઠ્યું જ દશે, છતાં કે સદર્શન જેવી ઉચ્ચ પંક્તિનો ગ્વાનંદ નથી બોગવી શકતા? એને ખુલાસો ઉપર સ્પષ્ટ આવી ગયો કે એ પ્રત્યક્ષપાલન નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિપૂર્વક નથી થયું, આકસ્મિક પળાયું છે, એટલે જ એનો શ્રીકૃષ્ણગુરુના કહેલા ધર્મમાં એકડો નથી નોંધાઈ શકતો. તો પછી એનું પાલન મદાગમથી કેમ ઉગારી શકે? આ ભલે જે ન ઉગારે તે પરભલે તો કેમ જ ઉગારવાનું? ધર્મ તો રોકડિયો ગ્રાહક છે. માત્ર લે કે તુરત પૈસા આપે, માત્ર વેપારીએ પોતાની દુકાન, એને ખપ લાગે તેવી યનાવવી જોઈએ. ધર્મ તો પ્રકાશ છે, પ્રકાશ તો તુરત જ અંધારું દૂર કરે. એવા ધર્મમાં શ્રીકૃષ્ણગુરુએ ઉપર કહ્યું તેમ બહુ ક્રિયાવિસ્તારની જરૂર નથી, માત્ર બોલવામાં અને સાંભળવામાં જ રસીલી લાગે, પણ ધર્મ તરફ પ્રેરણા ન કરતાં ભોગ-ઐશ્વર્ય તરફ જ દોરી ન્તય તેવી વાણી બોલવાની કે સાંભળવાની પણ જરૂર નથી. કારણ કે ભોગ કે ઐશ્વર્ય એ કંઈ માનવી છવનનું પરમ લક્ષ્ય નથી. ભોગ અને ઐશ્વર્યની વાંચ્છના પૂરવા માટે તો જન્મો લેવા પડે અને વિપુલ ભોગ ઐશ્વર્યવાળી શુદ્ધિથી બહુ બહુ તો સ્વર્ગગતિ મળે તો પણ તેથી શું? તેથી મનુષ્ય જે સમાધિ ઇચ્છે છે, તે ક્યાં મળે છે? ત્યાં પણ 'હુંસાતુંસી' 'ગુમાન' 'વૈર' 'છળકપટ' 'લપ્સોક' આદિ ભયાં જ પડ્યાં છે. જ્યાં કામ છે ત્યાં દુઃખ છે જ. એટલે ખરી વાત તો એ છે કે જ્યાં કામનામાત્રનો અંત છે એવી મોક્ષગતિ જ મનુષ્ય વાંચ્છે છે અને તે જે ધર્મથી મળે છે, તે ધર્મ માટે નિશ્ચયાત્મક શુદ્ધિની જે પહેલી શરત ગીતાકારે મૂકી છે, તે મેળવવી જરૂરી છે પરંતુ અહીં પાયામાં જ ભૂલ થાય છે, તેથી 'હું ધર્મ કરું છું' એમ માણસ માની બેસે છે. પણ 'કરતો હોય છે કંઈ બીજું જ' હવે ગીતાકાર શુદ્ધિને નિશ્ચયાત્મક યનાવવા માટે અર્જુનને શું કહે છે, તે ધ્યાન દર્શને સાંભળીએ.

ત્રિગુણ્યવિષયા વેદા નિર્લેગુણ્યો ભવાર્જુન ।
નિર્દ્વંદ્વો નિત્યસત્ત્વસ્થો નિર્યોગક્ષેમ આત્મવાન ॥ ૪૫ ॥

ત્રિગુણ વિષયી વેદો, ત્રિગુણે છૂટ અર્જુન;
નિર્યોગક્ષેમ નિર્દ્વંદ્વો, નિત્યસત્ત્વસ્થ આત્મવાન. (૪૫)

માટે હે હાજળા અર્જુન ! (પ્રથમ તો હું તને ગોગ માટે તારી
એવી ભૂમિકા તૈયાર કરવા ખાતર એ કહું છું કે) વેદો (માંની જે ક્ષણ
શુદ્ધિઓ તું મને કહી ગયો 'કુલીન પુત્રોની પિંડોદકક્રિયા પિતૃઓને
અસદ્ગતિમાં પડતાં અટકાવે છે.' "કૃતાણાને આમ કરવાથી સ્વર્ગ મળે
છે, અને કૃતાણાને આમ કરવાથી નરક મળે છે." એવી વાતો તેં જૂણ
સાંભળી છે. એટલે તારી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને બાણી લેઈને તેં જ નાહકને
મંચવી નાખી છે. માણસે ધર્મશ્રદ્ધાને માત્ર સાંભળવાના સ્વાદ ખાત
ન સાંભળવા લેઈએ, પણ જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે અગર પોતા
સાધનાને માર્ગે જતાં ક્યાંક ગૂંચ પડી હોય તો ઉકેલ સાઠ એમને
ઉપયોગ કરવો લેઈએ. વળી ધર્મશ્રદ્ધામાં પણ કેટલાક પ્રથમ કક્ષા
લોકો માટે ઉપયોગી હોય છે. એટલે પ્રથમ કક્ષા વડાબધા પછી બી
કક્ષાવાળાને તે શ્રદ્ધાના ક્યન પર (પછી) પોતાનું જીવન ધોરણ બાં
વાનું રહેતું નથી અને એવી ઉત્તમ કક્ષાવાળાને તો પોતાના આત્મા
પ્રેરક બની રહે છે. એટલે બધા સદ્ગુણો અને બધા શ્રદ્ધાની ગ
એને આત્મામાંથી જ સરી રહે છે. તું આને હવે એટલી જાંચી કોટી
નથી, તેમ સાચ પહેલી કક્ષા પર પણ નથી, માટે પહેલી કક્ષાને ઉપયો
એવી સ્વર્ગનરકની ક્ષણશુદ્ધિઓથી પર યા.) વેદો ત્રિગુણને લ
આજ્ઞાતોની ખીચાખીચ લગ્યા છે, (અને જ્યાં ત્રિગુણતા છે ત્યાં જ સં
છે, પણ તારે તો સંસારથી પાર જવાનું છે) માટે તું એ વેદોને
સમજાવવા પડતા એકવા એમ અર્થ ન લેતો. પણ તારા ધાન્ય વડવાઓ

• જેન દષ્ટિએ પણ શુભાશુભ કર્મ છે ત્યાં 'સ્વર્ગ' નરક

પરિણામ ભવીં જાહે પાપ ને પ્રણય એય તે
 જ્યોત તું મે પડી જોડા, કર્મકૌશલ્ય-યોગ-માં. (૫૦)
 કર્મજન્ય ક્યો છોડી બુદ્ધિયુક્ત મનીષિગો;
 મે જન્મસંયમથી મુક્ત, નિરામય પદે જતા. (૫૧)

(અર્જુન તો આ બધું સાંભળીને વમળમાં જ પડી ગયો. એણે
 મંત્રાતાં મંત્રાતાં મંદ સ્વરે કહ્યું : ગુરુદેવ ! મને સીધી સાદી બાપમાં
 કપોતને કે ફળની આસક્તિ તજીને કર્મ કરવાં. ' મંત્રવી કાં મારે છે ?
 માળાપ ! તમે તો યોગમાં જોડાવાની વાત કરી અને ફરી સમત્વે પાછું
 યોગનું લક્ષણ કહ્યું, તો હવે શું આટલેથી નથી પતતું કે, પાછો સમતાનો
 નવો ગંગવાટો લેવો કયો ? શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા મંદ સ્મિત કરીને બોલ્યા:-
 બાઈ ! ધીરો થા; બાપુ ! ધીરો થા; હું તને પહેલેથી જ નથી કહી ગયો
 કે તારામાં ચીરતા છે, માનવતા છે, દિવ્યતા છે, પણ ઉતાવળો ભારી-
 ઠીક, કાંઈ નહિ. ચાલ એ બધી પછી વાત. હમણાં તો હું તને ચાલુ
 પ્રસંગની જ વાત કરું, પણ તારે આ વાતને પૂરેપૂરી સમજવા પૂરતી
 તો હમણાં ધીરજ રાખવી જ પડશે. જો તું આ વાતને સમજી જઇશ
 તો તો તારો એ પ્રકૃતિદોષનો કાંટો ખેંચતાં તને જરાય વાર નહિ લાગે
 અને ધીરજ આપોઆપ આવી જશે. ભલા ! તને હું થોડીવાર પહેલાં જ
 નહોતો કહી ગયો કે, તારે સમત્વ સાધ્યા પછી બુદ્ધિમાં જોડાવાનું છે.
 બસ શું, એટલીવારમાં બુંદી ગયો ? મિત્ર સાબક ! તારા જેવાની સ્મૃતિ
 તો તેજસ્વી હોવી જોઈએ. ઠીક લે ફરીને જરા વિસ્તારથી આગલી વાતને
 કહું) જો કર્મ, બુદ્ધિયોગથી વિખૂટું હોય (એટલે કે જો જ્ઞાન વગરની
 ક્રિયા હોય) તો તે સાવ તુચ્છ છે, મારે જ તું બુદ્ધિ (જ્ઞાન)નું શરણું
 શોધી લે. (એટલે કે બુદ્ધિને પણ કર્મની સાથે રાખ.) પણ હે ધનંજય !
 (તો કદાચ તું એમ કહીશ કે, જો બુદ્ધિ અને કર્મ બંને સાથે રાખવા
 કહો છે તો સમત્વબુદ્ધિ રાખીને કામ કરીએ, પણ સાથે સાથે કર્મ
 ફળનો હેતુ રાખીએ તો તેમાં કાંઈ વાંધો ખરો ? " હું તને કહું છું કે
 જોઈશ વાંધો. કારણ કે, આસક્તિ જ સંસારનું મૂળ છે. સમત્વ સાધ્યા
 પછી પણ જ્યાં લગી આસક્તિનું બીજ ન બળે ત્યાં લગી પુનર્જન્મ
 કદી ટળે નહિ. હા; એટલું ખરું કે, સમત્વબુદ્ધિથી નવાં પાપપુણ્ય ન

મોખમ ખોલો

પરંતુ, જ્યારે પૂર્વેના દેશોને નાનકડા કરવા બદલે સિંજાહ તો કરી જ
 રહ્યો, પણ એ દેશો કરવા કરતાં બહુસંખિયે બેઠે છે. અને એમ ન
 હોય તો, જો તે પાનજીય છે, તો તેના દેશો સિંજાહથી બહુ
 મોટા હોય નહીં, પણ ખોલેને નાનકડાવાળી હોય તો તે મોટા
 છે. (સંદેહને તે કાળુ છે.) એવા કંઈકાંને સારું જાણું તો
 છે. (૧૧)

(જોકે જ્યારે અર્જુનને પ્રાપ્ત થયો, તે સમય જ તેમને તે કંઈક
 તેમને કહ્યું ને જોઈ રહ્યો તો ન માલો.) પણ સમજાવવાની વાત
 જ્યારે તે જ્યારે કીધું મહાપાત્રે (૧૨) સમજાવ્યું, ત્યારે વિ
 સ્મરણને તેમ જાણ્યો કાળુ છે, (એટલે જ માટે તે અને પહે
 સંખ્યામાં કહી રહ્યો. એ નિશ્ચયની રીતે સમજાવી સમજાવ્યા સારે
 સમી સમય છે. અને માટે જ તે અને પણ એમ જ રહ્યો છે. હવે તે
 વિષે પણ કહેવામાં છે તેમ જ પહેલાં અને જોઈ સમજામાં કહ્યું
 તેમ જ આ નિશ્ચયના પાત્ર છે. એટલે કે પુણી સમજા એ પણ
 તે અને જોઈ કમળના બેઠે છે અને અરુણાધાર્મિક-કાસતિની
 સમજા કહેવાને સમયમાં સમજા વગર-નિષ્ઠાવાળાં એ પણ એમ
 કાળુ છે) સમજાવવાની નિશ્ચયના પુરવાર જ (પહેલાં તો)
 (એક સંખ્યામાં) સુદૃઢપણ-પાપપુણ્ય-ને કાંટે છે. (એ
 કહેતાં તો તે તેના જા એટલે કે,) કુદિયુક્ત જા અને
 (કમંદોગદમય) એમમાં કોઈ જા. (કાળુ છે) કમંદુરના
 (પણ) એમ (જ) છે.

(સાચું જ કહ્યું છે અર્જુન !) (એમની મનીષા ઉચ્ચ છે.
 એવા) જાનીલનો પણ કોઈની પુણીની જ પાર પામી શકતા
 પરંતુ એમનેય કમંદુરના કોઈ તરફ નજર નાખ્યા વગર મરતિ
 પડે છે ત્યારે જ સચ્ચે અનામય-નિરોગી પદમાં પુમે છે.

x સરખાવો જેન સુત્રોની સમગ્ર નિર્ણય સાથે 'સમજા
 એટલે સમક્ષિ ગણ્યા પછી આસ્તવનો સંવર, સમગ્ર નિર્ણય મિ
 ગોણ મળે છે.

દશ. વે. ૪ થું

સમાધિમાં સ્થિત નથી રહી ગયો તો) તે એવું ? (અર્થાત્ મહા, વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણે સંજ્ઞા જેને સાચું પડે છે, તેના યુગ્મ યોગી પ્રકૃત થાય ?) એવા સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતિપ્રસંગો વાદ કેમ છે ? (અર્થાત્ જેને સમાધિમાં પણ સ્થિત જુદો છે તેવા જ્ઞાનીનાં લક્ષણો શાં છે ?) તે કેમ જોડે છે ? કેમ જોડે છે ? કેમ બંધે છે ? તે અને સંબંધાતો.

નોંધ—

ભાષા, પરિભાષા, સિદ્ધાંત, વાદ, દૃષ્ટિ, લક્ષણ, ગિદ્ધ વગેરે સગમગ એકાર્યવાગી શબ્દ છે. વાણી એ ભાષા વ્યક્ત કરવાનું મનુષ્ય પાસે એક અગ્નેઃ સાધન છે એટલે જેમ ગીતાકારે વેદવાદ શબ્દ વાપર્યો હતો તે જ રીતે અર્જુન પણ ત્યારે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞવાદ’ વળી કેવો છે એમ પૂછે છે. અર્જુન આગળ સ્થિતપ્રજ્ઞવાદ સાચ નવીન વસ્તુ છે. ઉપરાંત શ્રીકૃષ્ણમુખે એ વાત સાંભળી તેને તેવું થવું ગમે છે. એટલે જે ચીજ ગમે, તેનાં સૌથી પહેલાં તો માણસ લક્ષણો જાણવા માગે, તે પણ દેખીતું છે. વળી અર્જુન માત્ર સાંભળવા ખાતર જ નથી સાંભળતો. એને તો એ માર્ગે ચાલવાની પણ ધગશ છે, એટલે જ એ લક્ષણોની સાથે સાથે સ્થિતપ્રજ્ઞનો વ્યવહાર પણ પૂછી લે છે. કેમ જોડે, કેમ ચાલે અને કેમ જોડે ? એમ પૂછવા પાછળ એવો ધ્વનિ પણ નીકળી શકે કે, અર્જુનના અંતરમાં સ્થિતપ્રજ્ઞ વિષે બે કલ્પનાઓ આવી હોય; (૧) વસતિમાં રહેનારો અને (૨) જંગલમાં રહેનારો. જે સ્થિતપ્રજ્ઞ વસતિમાં રહેનાર હોય તો એની જોલચાલ કેવી હોય એમ એ પૂછે છે. જે સમાધિનિષ્ઠ સ્થિતપ્રજ્ઞ જંગલવાસી હોય તો એ ચૂપચાપ માન સેવીને કેવો એકાંતવાસ ગાળે છે એમ એ પૂછે છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા તો પોતાની અનેકાંતવાદની અત્યુત્તમ ઢાળે નિરૂપણ કરે છે. એમનું આ સચોટ નિરૂપણ યતાં યતાં બીજાને અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે. એથી આ અધ્યાય સોજે કળાએ દીપી ઊઠે છે.

ત્રણ દશા પૈકી ઉપરની બીના અંતરાત્મ દશાવાળા દેહધારીને લાગુ પડે છે. તેનો અંતરાત્મા જ તેને તૃપ્તિ આપે છે. બસ આવી સ્થિતિ થાય એટલે એ સાધક સાચો જ પુરુષાર્થ કરે છે. એની સઘળી પ્રવૃત્તિ આત્માર્થે જ હોય છે. પછી એનું મન બાહ્ય પદાર્થોનાં દુઃખથી કંટાળતું નથી, સદાય ઉત્સાહી, સતેજ અને આશાભર્યું રહે છે. એ જ રીતે બાહ્યપદાર્થોનો ઇન્દ્રિયોને અનાયાસે મુખદ સંગ થાય, તોય એને એવાં મુખોની સ્પૃહા થતી નથી. કારણ કે એ મુખ એને આત્માથી મળતા સહજ આત્મસંતોષ આગળ સાવ નજીવું લાસે છે. આ રીતે એનો રાગ મોજો પડે છે, રાગ ગયો એટલે ભય અને ક્રોધ પણ ગયાં જ સમજવાં. કારણ કે 'આ મને રખે આમ કરે.' એવા ભયનું મૂળ તો પોતાનો દોષ વસ્તુ તરફનો રાગ જ છે. અને એ જ રીતે, એણે મારું બગાડ્યું, એણે મારું ખૂરું કર્યું એવો બીજા પ્રત્યે મનમાં આવેશ આવે છે અને ક્રોધ થઈ જાય છે; તેના મૂળમાં પણ રાગ જ છે.

આવી સ્થિતિવાળો પોતાના મનને મારે છે માટે એને સ્થિત-પ્રજ્ઞ મુનિ પણ ગણી શકાય. જૈનમૂવ શ્રી આચારાંગમાં પણ એમ જ કહ્યું છે:—જં સમેંતિ પાસહ તં મોજંતિ પાસહ। અર્થાત્ જ્યાં સમત્વ છે ત્યાં મુનિપણું છે.

યઃ સર્વગ્નાનમિસ્નેહસ્તત્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નામિનંદતિ ન દેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૭ ॥

યદા સંહરતે ચાર્યં કૃમોંઽગ્નાનીવ સર્વંશઃ ।

ઈન્દ્રિયાર્ણોન્દ્રિયાર્યંભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥ ૫૮ ॥

જે બધે અપ્રતિબંધી, તે તે પામી શુભાશુભ;

ખુશ કે ખિન્ન ના થાય, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૫૭)

સમેટે કાચબો અંગ, સર્વંધા તેમ ઇન્દ્રિયો;

સમેટે ઇન્દ્રિયાર્થોથી, તેની શુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત. (૫૮)

પાઠ ૨ નો

(વળી હે અર્જુન ! આ પ્રકારે વિષયો પરત્વેનો વૈરાગ્ય મવાથી એને કોઈ અશ્વિનો કે પદાર્થનો, કોઈ ક્ષેત્રનો કે કાળનો કરોય તેજ ધરેલો નથી, તેથી) જે બધે સ્થળે અપ્રતિજ્ઞા (મગલપ્રતિજ્ઞાથી હતા) રીતે વિચરી રહ્યો હોય છે. અને જે તે (વસ્તુ પછી શુભ કે અશુભ ગમે તે પ્રકારની હો, તેને) પામીને નથી તે સજ્જ થતો કે નથી નાશ જ થતો. (માટે આવાં લક્ષણો તું જ્યાં જાણે ત્યાં પણ જાણું કે,) તે પુરુષની બુદ્ધિ પ્રતિષ્ઠિત છે, (પણ હે પાંડુનંદન ! તું એમ ન માનતો કે તે બધી રીતે અપ્રતિજ્ઞા હોય છે, એટલે કે કાંઈ તેમ સ્વછંદે વિષયોનંદ લઈ છે અને ગમે તેમ વર્તે છે. તે તું એમ સમજીને વર્તવા માંડે તો તો ભારે અનર્થ થાય. ખરી વાત તો એ છે કે, એવા સ્થિત-પ્રજ્ઞને બહારનાં બંધન નથી, પણ જવાબદારીનું-સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલું સંયમનું-બંધન તો હોય જ છે, અને એને એ કડક રીતે જાળવે પણ છે. જે લોકો જગતને દેખાડવા કે સજ્જ રાખવા માટે કડક ક્રિયા પાળે છે તે બહારનાં બંધનથી બંધાયેલા છે, પણ અંતરંગ સંયમ ન હોવાને લીધે દંભ, પાખંડમાં રચાપચ્યા રહે છે. જ્યારે, ખરી સ્થિતપ્રજ્ઞ તો દંભ-પાખંડથી સતત દૂર રહે છે. તેની ચર્ચા આ જગતની હોય છે.) કાચબાનાં અંગ સર્વ પ્રકારે (ચોતાની રક્ષા માટે પણ જાણું કારણ ત્યાં નથી સમેટતો અને જાણું કારણ જાણતાં વાર જ) સમેટી ભ આ (સ્થિતપ્રજ્ઞ) પણ દિવ્યાર્થોથી-વિષયોથી- (ભય દેખાય સમેટી લે છે. (ખીજે નહિ !) માટે આવી સ્થિતિ જાણું કે) તે (પુરુષ) ની બુદ્ધિ સ્થિર થયેલી છે.

પંચ વિષયથી રાગદ્વેષવિરહિતતા;
પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;
દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર ને કાળભાવ પ્રતિજ્ઞા વિણ,
વિચરવું ઉદ્યાધીન પણ વીતલોલ જો.

ન સૂત્રો પરથી ઉદ્દભવેલી શ્રીમદ્દની ઉપરની શૃંગો ૨
તાકારે ઉપરના બે શ્લોકમાં કહી દીધો.

આપે ત્યાં લગી ઈન્દ્રિયોને ખોરાકની પણ જરૂર છે. એક અથાત્યર્થ જ એવી વસ્તુ છે કે જેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં આવે, તોય હાનિ નથી. સારાંશ કે ઈન્દ્રિય ઉપર અંકુશ મૂકવો ખરો, પણ આત્મા તરફ દૃષ્ટિ રાખીને એ મર્યાદા પૂરતો મૂકવો; સર્વથા નહિ.

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ૬૦ ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ૬૧ ॥

કૌંતેય ! જાગતા એવા, યત્નશીલ પુરુષનું;

વિષયોમાં હરે ચિત્ત, પરાણે મસ્ત ઈન્દ્રિયો. (૬૦)

તે સૌને કાબૂમાં રાખી, યુક્ત લીન રહે હુંમાં;

ઈન્દ્રિયો વશમાં જેની, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૬૧)

હે કુંતીના પુત્ર ! (મેં તને ઉપર જે વાત કહી, તે પરથી તું એમ ન સમજ લેતો કે માત્ર મનોગત કામનાઓને કાઢી નાખવાનો પુરુષાર્થ કરવો એટલે પત્યું, કારણ કે જે મન અને આત્મા બન્નેની સંમતિ નહિ હોય તો વિષયો સાથે ઈન્દ્રિયોનો સંગ થાય એમાં શો દોષ છે ? પાર્થ !) સાધક ગમે તેટલો વિદ્વાન અને યત્નશીલ હોય છતાં તેવા પુરુષના મનને પણ મસ્તાની ઈન્દ્રિયો પરાણે (વિષયો તરફ) ખેંચી જાય છે. (માટે જ) બધી ઈન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી મારામાં (એટલે કે આત્મસ્વરૂપમાં) પરાયણ અને (સમતાયોગથી) યુક્ત રહેવું નેઈએ. કારણ કે (એમ કરવાથી આખરે ઈન્દ્રિયો પર એવો કાબૂ આવી જાય છે કે તે સડેજે વશવર્તી બની રહે છે. એટલે) ઈન્દ્રિયો જેના તાબામાં આવી હોય, તેની (પણ) પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય. (એ લક્ષણ પણ તારે બૂલવું નહિ).

નોંધ:—

પુરુષાર્થ અને જ્ઞાન બન્ને હોવા છતાં ઈન્દ્રિયસંયમ પણ અવશ્ય નેઈએ. આ વાત બહુ થોડા સાધકો જાણે છે, તેથી

આટલે ચક્ષુ પડી પણ તેઓ પડી નાંખે છે. ગીતાકારની ચેતનશી
 નિવૃત્તિ ખરી અને વેળાસરની છે. જે સાધકને મન વસા કરવું છે,
 તેને ઇન્દ્રિયોને વશ કર્યાં વિના છૂટકો જ નથી. કારણ કે જેનું દષ્ટિએ
 મન એ પણ પૌદ્ગલિક (૧૪૩) છે, તે ઇન્દ્રિયો પણ પૌદ્ગલિક છે.
 એટલે એ સમજાતીયતાને લીધે ઇન્દ્રિયો સાથે મનને એવાં વાર
 લાગતી નથી. અહીં ઇન્દ્રિયોને 'મસ્તાની' વિશેષણ ગીતાકારે હેતુપૂર્વક
 લગાડ્યું છે. ત્યાંલગી આસક્તિ છે, ત્યાંલગી જેમ મન મસ્તાની
 છે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ મસ્તાની છે, અને એમના એ મસ્તાનીપણા
 નીચે આત્મા દબાયેલો રહ્યા કરે છે. જેમ લોખી રોહતા કમાઉ
 વજોતરો મીનુછ અને મસ્તાની બની, જોડી રીતે વર્તતા હોવા
 છતાં, લોખી રોહ એમને વારવા માટે દિગ્મતપૂર્વક કદાં પગલાં લઈ
 શકતો નથી તેમ આસક્ત આત્મા પણ આવી મસ્તાની ઇન્દ્રિયો અને
 મસ્તાન મન સામે નૈતિક દિગ્મત દાખવી શકતો નથી, એટલે
 ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ એને સંમતિ આપવી જ પડે છે. આ નવાં
 અનુભવની બીના છે, (બહિર) આત્મા અને મનને સંમતિ ન આપવાનો
 તમે ગમે તેટલો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ ત્યાંલગી આસક્તિને
 લીધે ઇન્દ્રિયો મસ્તાની છે, ત્યાંલગી એમને વિષયોમાં છૂટી મુકવામાં
 આવે તો તે મનની અને આત્માની સંમતિ ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ
 મેળવીને અવશ્ય પતન કરાવે છે. એટલે—આ એકવારમાં તે શું ! એમ
 જો જરાય ટીકું મુકાયું, તો ભ્રમણામાં પડવાના. આમ ચેતવીને
 ગીતાકારે એકસક્રમા શ્લોકમાં ઉપાય પણ અજ્ઞ બતાવી દીધો.
 એમણે કહ્યું કે તમે ઇન્દ્રિય સંયમ રાખો, ને સમત્વ બુદ્ધિના યોગથી
 મુક્ત રહો. પરંતુ આટલેથી પણ તમારું કાર્ય નહિ સરે, માટે
 પ્રભુમાં પરાયણ રહો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચેનો આ સંવાદ
 હોય, ગીતાકારે 'કૃષ્ણમાં પરાયણ રહો' એમ લખ્યું છે. પણ કૃષ્ણ,
 રામ અને મહાવીર એ બધાં નામોની સાથે મુખ્ય પ્રયોજન નથી,
 આત્મા સાથે છે. સારાંશ કે ઇન્દ્રિયોને પરાણે ન

જ્યારે અપ્રત્યક્ષ, નિઃશરણે કામમાં પડે, અપ્રત્યક્ષ જ
 જરૂરે ભાગ્ય, સમકારો, જરૂરી અપ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ ભરે
 વિના અપ્રત્યક્ષ સમાવેશ છે, અપ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ અપ્રત્યક્ષ
 સુધિએ પણ તેમાં શી નસારી આપી રહ્યા છે અપ્રત્યક્ષ કે
 જરૂરો પોતાને સમજાવતી હોવામાં નથી, પણ આત્માનું સ્વરૂપ
 સમજાવતું હોવામાં છે, આ જ વાત જોઈ વિચારવામાં
 અપ્રત્યક્ષમાં સ્વરૂપ જોઈ શકેલાં છે, અને તેને જોઈ
 સમજાવે મોટાં જોઈ અને જાણતું વિચારવા જોઈ, આત્મા છે,
 વાળી રાગ, અર્થ વાળી છે, તેમ જ એ જ ક્રિયા, સુદક્ષિણા-
 છે, માટે શીમડ પોષારે છે તેમ :—

“ નિર્દોષ સુખ, નિર્દોષ આનન્દ ત્યો ગમે ત્યાંથી ભરે
 એ દિવ્ય શક્તિમાન જેથી જાણેથી નીકળે,

નાસ્તિ શુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન વાયુક્તસ્ય ભાવના
 ન વામાવયતઃ શાંતિરશાંતિસ્ય કુતઃ સુખમ્

અયુક્તને નથી શુદ્ધિ, અયુક્તને ન ભાવના;
 ન અભાવિકને શાન્તિ, સુખ ક્યાંથી અશાન્તને ?

(અયુક્તને ઉપરની વાત જાદુ ગમી ગઈ; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ મ
 જરા મહારીને કાવકે મોટે કહેવા માંડ્યું :—

પણ હે વીર શ્રેષ્ઠ ! એવી સહજ પ્રસન્નતા માટે પ્રથમ તો મે
 જ બનવું જોઈએ, કારણ કે એમાં જે જોડાયો નથી એવા) અયુક્તને
 સ્થિર થતી નથી; તેમ (કદ નિષ્કારણ) ભાવના પણ નગતી નથી
 (એવી ભાવના ન જોઈ ત્યાં લગી એવા) અભાવિકને શાન્તિ થતી
 અને અશાન્તને સુખ તો ક્યાંથી જ હોઈ શકે ? (સારારા કે પ્રસાદ
 માટે કે રાગદ્વેષથી વેગળા થવા માટે પણ યોગ, સમત્વ અને કર્મક્રી
 બંને પાસાંવાળા યોગમાં જોડાવાની જરૂર છે.)

એકાગ્રતા વિના-એટલે આત્મસ્વરૂપ તરફ લક્ષ્ય જનારા ગુણોમ
 રસ વૃત્તિ જન્માવ્યા વિના બુદ્ધિ નિશ્ચય થાય નહિ, ખરી ભાવના-
 એટલે કે અંતરંગ સ્પુરણો + જાગે નહિ. સારાંદ્ર કે એકાગ્રતા વિન
 બુદ્ધિ અને હૃદયનાં શુદ્ધિ તથા સમન્વય ન થાય. જ્યાં એ દશા
 હોય ત્યાં અચાન્તિ સિવાય બીજું શું હોય? જ્યાં આત્મા જ શાન્ત
 નથી, ત્યાં વિષયો પાછળ ઇદ્રિયોને ભટકતી મેલીએ, તે સુખ ક્યાંય
 મળે? નિર્દોષ સુખ અને નિર્દોષ આનંદ તે આત્માની પ્રશમદશામ
 છે. એવી પ્રશમદશા તે ઉપર કહ્યું તે દશા થાય ત્યારે જ આવે.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुब्रिधीयते ।
 तदस्य हरति प्रज्ञां घायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८

ભમતી ઇદ્રિયો પૂઠે, જે મનકું ભમ્યા કરે;
 એ જ એની હરે પ્રજ્ઞા. વાયુ નૌકા યથા જગે. (૬૭)

માટે જેણે મહાબાહુ ! ઇદ્રિયો નિગ્રહી ખરે;
 સર્વથા ઇન્દ્રિયાર્થોથી, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત. (૬૮)

(ઈન્દ્રિયનિગ્રહ વિના એકાગ્રતા ન જામી શકે એટલે યોગીને માટે
 સ વશુદ્ધિ જરૂરી છે, તેમ ઈન્દ્રિયનિગ્રહ પણ જરૂરનો છે. કારણ
 કે ઇન્દ્રી) ઇન્દ્રિયોની પાછળ જે મન (અગાઉ ૬૦ માં શ્લોકમાં કહ્યું
 પ્રણે) ભમ્યા કરે છે, તે જ એવા સાધકની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ)ને વાયુ
 ને માં ચાલતી નૌકાને આમતેમ ખેંચી લય છે, તેની રીતે એ
 છે.

માટે જ (તને કહ્યું છું કે હું) મહાબાહુ ! (જે મોટા હાથવ
 હુર નર !) જેણે સર્વ પ્રકારે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફથી નિગ્રહી લ

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તરુણાં જ્ઞાપતિ સંયમી ।
 ચક્ષુઃ કામપતિ ભૂતાનિ ત્વા નિશા પદ્યતો મુનેઃ ॥૬૯॥

એ નિશા સર્વ જીવોની, જ્ઞાપનો સંયમી તરીકે;
 તેમાં જ્ઞાને જૂતો તે તો, પેળતા મુનિની નિશા. (૬૯)

(૬૯) હે અર્જુન ! દિવ્યનિદ્રા ઉપર જે પાંડુ બાર આવ્યો, તે
 તે પદ્ય પડતા નિર્લસાત્મક દિવ્યદમનને મારે ન પડી જતા. તે
 અત્યંત ક્ષીણ થયો છું ? દિવ્યોને વિષયોના માત્ર ત્યાગ કરવા
 કષ્ટ પૂરો અર્થ રહેતો નથી; પણ નહીં તેને બીજા પ્રકારે એ
 સમલયુગ. કહતા આવડે. " દિવ્યોને રવિવાસે વિષયોમાં જતા નિ
 રાજ્યો " એવો " દિવ્યોને વિષયોથી અજાણી રાજ્યો " એવો સંકલિ
 અર્થ મારેને સુખ જ્ઞાન મુક્તિના માર્ગ પડે છે. એમને મન
 એટલે વિષયોથી અજાણી રહેવું, કલ્પનીતતા એટલે સંકલિત માર્ગ
 રહેવું, જ્ઞાન એટલે પુરતકને પોષકની માફક કદકદાટ પડી જ
 જતાની મદદમાં અને બલિત એટલે પ્રજા નામનો ઉચ્ચાર કર્યા
 એટલે, જ્ઞાન છે. જસ, પડી મન, બુદ્ધિ અને આત્માનું રૂં
 એવો અમલ તેમને રહેતો નથી. પરિણામ સ્વયં જ આવે, અરે
 પરાજન અને એમાં શી નવાઈ ? હું તો આવી ઉક નહીં જ દર્શિ
 આપું છું. એ ગેરબદ્ધિમાં વેશનને પૂરો આવકાર છે, ઉદાર
 ખેડવડું રવાન છે. ત્યાગ, તપ, સંયમ અને ચાલિત એ જ્યાં જ્યાં
 જાય છે. બલિત એની પવિત્ર સંકલ્પાવિષ્ટી છે. જ્ઞાન એનું મધ્યગિ
 રાજ્ય એ જ્યાંયમાં આવા ગોળીને નથી પ્રસન્નતા અને સંસારના જ
 પડે છે, એટલે આવી દર્શિવાળો મુનિવેશ પ્રવેશ ન પડે તોય તે
 છે, અને સંસાર વિલાસી જ્ઞાનથી કદતાં એનો પંથ સાવ જ્યો
 છે.) સર્વ જાણી (પ્રાણી) ની જે રાત્રિ છે, ત્યાં એનો સંયમી
 અને જ્યાં જાણી (પ્રાણી) નો છે તે જિ-પેળતા-મુનિની-રાત્રિ છે.
 એનો અર્થ એ નથી કે એવા જગતક મુનિની આંખ જિલાસા કે
 જીવી દોષાથી રાત્રે દેખે છે ને દિવસે આંખો બંને છે. એનો અર્થ
 કે જ્યાં જ્યાં અવાકને પ્રકાર દેખાય છે, ત્યાં જ એને અંધાર

તે (જોગે કે મન પોતાની વિચિત્રતા તે વિષયોમાં બદલી શકતી નથી) તેની પણ પતિચિત્ર છે.

નોંધ:--

તેદાંત પરિભાષા પ્રમાણે જોઈએ તો મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અવકાર એ ચારે એક અંતઃકરણના જ કાર્ય પરત્વે યોગ્યેષા ચાર પ્રકાર છે. અંતઃકરણનો આત્મા સાથે સીધો સંબંધ હોઈને કેટલેક સ્થળે અંતઃકરણને ઠેકાણે આત્મા શબ્દ પણ વપરાય છે. ગીતાઈમાં પણ આપણે આ જ પ્રકારે આ અધ્યાયમાં જોઈ ગયા છીએ.

અગાઉના શ્લોકમાં મનને વશ ન કરવાથી કયું નુકશાન થાય છે, તે વિગતવાર આપ્યું હતું. પણ કેટલાક સાધકો મનને શૂન્ય બનાવી દેવામાં સાધનાની ઇતિ-સમાપ્તિ માની લે છે, તેમને ગીતા-કાર ચેતવીને અહીં કહે છે કે આ યોગમાં મનનું મહત્ત્વ બુદ્ધિના જેટલું નથી એ તો તમે જાણો છો. એટલે મન શૂન્ય કરવા માત્રથી ન વળે એ એક વાત. બીજી વાત એ કે સ્થિતપ્રજ્ઞતા જ ઉચ્ચ દશા છે, એ જો કે સાવ સાચી વાત છે, પણ એવી પ્રજ્ઞા પણ પ્રથમ તો મન અને ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ જ માગે છે, કારણ કે જેમ ભારવાળી નૌકા હોય, છતાં પણ સદ અને સુકાની મોળા હોય, તો વાયુ એને પગવારમાં ફાવે તે દિશામાં ખેંચી લેતો છે. તેમ જગતા સાધકની સાધનાનૌકાને, સ્વચ્છદે ભમતી ઈન્દ્રિયોની પૂઠે મન પણ વિષયોમાં ભમે, તો તે જ મન તેની-તેના સાધકની-બુદ્ધિને પગવારમાં અસ્થિર બનાવી દે છે. માટે પ્રથમ તો વીર સાધકે પોતાનું જળ સર્વ પ્રકારે વિષયો તરફ ખેંચાતી ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવામાં વાપરવાનું છે. ભગવાન મહાવીર, બુદ્ધદેવ આદિ મહાપુરુષોના જીવનમાં આવી જ સંકલ્પના દેખાય છે.

યા નિશા સર્વભૂતાનાં તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ।
 યસ્યાં જાગર્તિ ભૂતાનિ સા નિશા પશ્યતો મુનેઃ ॥૬૧॥

જે નિશા સર્વ ભૂતાની, જાગતો સંયમી તરી;
 જેમાં જાગે ભૂતો તે તો, પેખતા મુનિની નિશા. (૬૯)

(પણ હે અર્જુન ! ઈદ્રિયનિગ્રહ ઉપર મેં ઘણો ભાર આપ્યો, તેથી
 હું વળી પાછો નિવેદ્યાત્મક ઈદ્રિયદમનને માર્ગે ન વળી જતો. તે કે હું
 અગાધ કહી જ ગયો છું કે ઈદ્રિયોને વિષયોનો માત્ર ત્યાગ કરાવવાથી
 કાંઈ પૂરો અર્થ સરતો નથી; છતાં અહીં તને બીજા પ્રકારે એ જ વાત
 સમજાવું. કેટલાક સામકો “ ઈદ્રિયોને સ્વેચ્છાએ વિષયોમાં જતાં નિગ્રહ
 રાખવી ” એનો ‘ ઈદ્રિયોને વિષયોથી અળગી રાખવી ’ એટલો સંકુચિત
 અર્થ કાઢીને શુદ્ધ જીવન ગુજારવા મંડી પડે છે. એમને મન વેરા
 એટલે વિષયોથી ભાગતા ફરવું, ઉદાસીનતા એટલે સોગિયું મોઢું કરી
 બેસી રહેવું, જ્ઞાન એટલે પુસ્તકને ચોપટની માફક કડકડાટ પઢી જવાં
 જોખમી કાઢવાં અને ભક્તિ એટલે પ્રભુ નામનો ઉચ્ચાર કર્યા કરવો
 એટલો જ અર્થ છે. બસ, પછી મન, બુદ્ધિ અને આત્માનું શું થાય
 એનો ખ્યાલ તેમને રહેતો નથી. પરિણામ શૂન્ય જ આવે, અરે બલ
 ખરાબ આવે એમાં શી નવાઈ? હું તો આથી છેક જુદી જ દૃષ્ટિ
 આપું છું. એ ચોગદૃષ્ટિમાં ‘ વેરાન્યને પૂરો અવકાશ છે, ઉદાસીનતા
 ખરેખરું સ્થાન છે. ત્યાગ, તપ, સંયમ અને ચારિત્ર એ બધાં એનાં અભિ-
 વ્યંગ છે. ભક્તિ એની પવિત્ર સહચારિણી છે. જ્ઞાન એનું મધ્યબિંદુ
 પણ એ બધાંયમાં આવા યોગીને નરી પ્રસન્નતા અને રસિકતા જ મા-
 પડે છે, એટલે આવી દૃષ્ટિવાળો મુનિવેશ ખરે કે ન ધરે તોય તે મુનિ
 છે, અને સંસાર વિલાસી જીવડાઓ કરતાં એનો પંથ સાવ ન્યારો
 છે.) સર્વ ભૂતો (માણી) ની જે રાત્રિ છે, ત્યાં એવો સંયમી જાગે
 અને જ્યાં ભૂતો (માણી) જાગે છે તે એ-પેખતા-મુનિની-રાત્રિ છે. (
 એનો અર્થ એ નથી કે એવા જગત્ક-મુનિની આંખ બિલાડા કે ધુવ-
 જેવી હોવાથી રાતે દેખે છે ને દિવસે આંધળો બને છે. એનો અર્થ એ
 કે જ્યાં લોક પ્રવાહને પ્રકાશ દેખાય છે, ત્યાં જ એને અંધકાર ભાસે

દા. ત. સંસાર-વિલાસીઓ નિયમબોગમાં જ સુખ માને છે, ત્યારે સંયમી, જગતો અને જ્ઞાનીપુરુષ આત્મસુખમાં જ સાચું સુખ તુલ્યે એટલે કે સંસ્કૃત રસની વિન્યતને સારુ તે સંયમ વિના સદી રસ નથી. વિકૃતરસની અંખનાને વધારનાર વિલાસ એને જરીયે ગમતો નથી. આમ હોઇને, જન્મેના પંથ ન્યારા જની નય છે. એટલે કે સંસાર વિલાસી જો જો મટ્ટિ કે નિઠ્ઠિમાં જો છે ત્યાં સંયમી નથી જગતો પણ જો મટ્ટિ કે નિઠ્ઠિમાં સંસાર-વિલાસી જો જો છે, સંયમી જો છે.

નોંધ:-

અહીં સંયમ, જગતિ, મુનિપણ એ ત્રણે ગુણવાળો સાધક લીધો છે. શ્રી આચારંગ સૂત્રમાં આ જ કથન છે. તે કહે છે સૂતાં સૂતાંય મુનિ જગત છે, કારણ કે નિદ્રામાં પણ તેની રટના તે આત્મામાં છે. એટલે જો સૂએ તોય જો છે એમ ગણાય, અમુનિજનો તો જગતા હોય તોય સૂતા છે, અને સૂતા હોય તોય સૂતા છે. મતલબ કે “જેનો આત્મા જગ્યો, તે સદા જગ્યો, અને જેનો આત્મા સૂતો તે સદા સૂતા.” સમદષ્ટિ, રસિક સંયમ, સમતા ભરી સ્થિર શુદ્ધિ જ્યાં હોય, ત્યાં પ્રસન્નતા અને પ્રકાશ નિરંતર હોય જ. જ્ઞાનીની દષ્ટિ અને અજ્ઞાનીની દષ્ટિ નીરાણી ન હોય. જે પદાર્થ દેખી જ્ઞાની મોઢ છોડે ત્યાં જ અજ્ઞાની મોઢ બાંધે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માની સમદષ્ટિ વિષે જૈન ગ્રંથોમાં એવી વાત છે કે સહેલા કૃતરાને જોઈને પણ એમણે તો એની દાંતની યત્રિસીની તારીફ કરી હતી, ન્યારે ખીજ દેખનારાએ તો માત્ર જુગુપ્સા જ સેવી હતી. આ રીતે લોકોની સામાન્ય રીતિ એ છે કે એ પારકાના સાર્થ જેવડા દોષને હિમાલય જેવડા દેખે છે. આ દષ્ટિભેદને લીધે જ એનો પંથ ન્યારો ગણાય છે. સ્થૂળક્રિયાઓના ભેદે જ્ઞાનીનો પંથ ન્યારો છે એવો સાંકડો અર્થ કાઢી ન લે !

જૈન સૂત્રો વારંવાર કહે છે કે લોકસંજ્ઞાથી વેગળા રહો તે

કથન આ જ અર્થમાં છે. તે બાબત અગાઉ આપણે ચર્ચી ગયા છીએ. પણ હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોને અને મનને વશ કરી-રાગદ્વેષથી છૂટાં રાખી-વિષયો સાથે જોડાય, તો આસક્તિનું ઝેર ન થડે ને આત્મા ન મરે એ વસ્તુ કલ્પનાક્ષેત્રમાં તો ઘડીભર માની લઈએ પણ એ આદર્શ શું ખરેખર જીવનમાં ઊતરે તેવો છે? વળી શું ગમે તેવા કંકર્શ વિષયો સ્પર્શે તોય શાન્તિ ટકી શકે ખરી? દા. ત. જીવતા અંગ ઉપર આગ લાગીને બાળવા માંડે, ત્યારે શું 'વોય માડી' ન થઈ જાય કે? ગીતાકાર કહે છે કે 'વોય માડી' એટલું ખોલવાથી કંઈ આત્મા અશાન્ત જ થાય છે, તેમ એકાંતે ન સમજી લેવું. હા, વાણી મોટે ભાગે ભાવને જ વ્યક્ત કરતી હોય છે, પણ મનુષ્ય ઘણીવાર શુદ્ધિથી ઘણા કૃત્રિમ ભાવો પ્રગટ કરતો હોય છે અને સ્વાભાવિક ભાવો દબાવી દેતો હોય છે. ખરી વાત તો એ છે કે ભલે ઉપરથી અશાન્તિ થાય, ઇન્દ્રિયો અશાન્ત થાય, મન પણ અશાન્ત થાય, પણ જેનો આત્મા અશાન્ત નથી તેમને વિષયો પીડાકર નથી બની શકતા. એ જ રીતે આત્મા આસક્તિથી વેગળો રહે, તો વિષયો એને આસક્ત કરતા નથી. આ વાતને ગીતાકાર એક આદર્શ દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે.

આપૂર્યમાણમચલપ્રતિષ્ઠ

સમુદ્રમાપઃ યં પ્રવિશંતિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા યં પ્રવિશંતિ સર્વે

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥ ૭૦ ॥

ભરાતાં જતાં એદિશથી સમુદ્ર,
નવાં પાણી પેસે વળી, તેમ કામો;
ભલે પેસતા ! જે ન માગા મૂકે તે,
ખરી શાન્તિ પામે, નહીં કામકામી. X

(૭૦)

X મૂળ વૃત્ત 'મિત્ર ઉપજતિ' જેવું છે. પણ મેં એને

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

તે રહે જાણે તેની ભાવ છે. એમાં કામનો અને આત્મનો કોઈ
 જોડો નથી. એમાં કોઈપણ અને કોઈના સંબંધોને પણ
 તે સ્વતંત્ર સ્વભાવની પ્રતિષ્ઠા કરે છે, ત્યારે આત્મના
 જોડોને સંબંધોને આત્મની જેમ સંબંધોની આત્મના
 જોડો છે. એ જોડો આત્મના જોડોને જોડો કરે છે.

વિદ્યાય જ્ઞાનમ્ભવઃ સર્વોપદ્રાવ્યમતિ નિરુદ્ધઃ ।
 નિર્મલો નિરંજનઃ સ તત્તિવચ્ચિત્તમ્ભવતિ ॥ ૩૧ ॥

એવી જોડો સર્વ સંબંધો, એવી જોડો નિરુદ્ધઃ
 સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ (૩૧)

(૩૧) એ જોડો સર્વ સંબંધો સ્વતંત્રઃ (૩૧)
 એ જોડો સ્વતંત્રઃ અને સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ
 એ જોડો સ્વતંત્રઃ અને સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ સ્વતંત્રઃ

નોંધ:—

આનો જોડો સ્વતંત્ર છે. શ્રીકૃષ્ણ મહાત્મા જેમ જોડો
 આત્મના જોડો સ્વતંત્ર જોડો છે તે જોડો સ્વતંત્રઃ આત્મના જોડો
 જોડો છે કે 'આત્મના જોડો જોડો સ્વતંત્રઃ આત્મના જોડો
 જોડો સ્વતંત્રઃ નામ.' શ્રી કૃષ્ણના જોડો પણ જોડો સ્વતંત્રઃ જોડો
 જોડો છે કે સ્વતંત્રઃ જોડો સ્વતંત્રઃ અને સ્વતંત્રઃ જોડો છે, પણ તે
 જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો
 જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો
 જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો જોડો

પણા ત્ર સ્થિત્ય

પાઃ
ને

ઓ (

પરિભાષામાં

એને થઈ

અને દેહ

નિર્વાણ

નોંધઃ

નિર્વ

કે

જે

અ

૩

જે સ્થિતિ નીકળે
તે સ્થિતિ અને સરખી
તે સ્થિતિ છે તે હશે
તે સ્થિતિ છે તે હશે
તે સ્થિતિ છે તે હશે

આ પરિવર્તનશીલ ભ
વરને સાધક મૂંઝાય છે. એ
છે. કારણકે એ પ્રારબ્ધને જ
વાર પુરુષાર્થની વાસ્તવિક સિ
ધ્ધિ જાય છે. પણ આ કુર્મો
એમાંથી એક નાહની ગતિ જર
વળી પામે તે અટકે છે. પણ
પણામાંથી એક ભ્રમ-નીચું ર
કેન્દ્રસ્થ બની શકતી નથી.

ઉપલાં બે તત્ત્વોનો મેળ
ક્યાં અને કેટલું મહત્વ આપવું

પણ દેખાય છે. વળા ધરની ચીજો અંધારામાં હોય તેથી દીવાને અંધારું નહતું નથી; કાચટો એવો અંધારામાં પડેલી ચીજને પણ પ્રકાશ વ્યાપે છે. તેમ જાગૃત્વ, હૃદયની કે ધરપણ આત્માને નડતાં નથી. આકાશ જેમ અખંડ છે તેમ બધી દશા વચ્ચે આત્મા અખંડ છે. જેમ નવું વસ્ત્ર પહેરવાનું મહે તો જૂનું છોડતાં ખેદ થતો નથી, તેમ જે પુરુષ આવા સત્તાતન છતાં પ્રગતિની દૃષ્ટિએ નિત્ય નવન આત્માને મળતા નવા સુંદર દેહની પ્રતીતિ પામે છે, તેને પોતાના કે પોતાના સંબંધીનો દેહ પડે, તેથી દર્ધ ખેદ થતો નથી, તેમ તેનો પોતાનો સદજ પ્રસાદ પણ ટળતો નથી. કારણ કે તે જાણે છે કે જે નિત્ય છે તે હઝાતો નથી ને હણાય છે તે નિત્ય નથી, પણ તું આ તાસ્વિક વિચારોને અવ્યવહારુ માની હસી ન કાઢતો! જે જેટલું તાસ્વિક તે તેટલું વધુ અવ્યવહારુ હોવું જોઈએ; એવું જ્યાં ન દેખાય ત્યાં આત્મવાદનો દોષ નથી હોતો, પણ અત્મવાદીની દૃષ્ટિનો જ દોષ દોષ છે. કારણ કે કેટલાક લોકો આત્માની, સિદ્ધાંતની કે આદર્શની પાછળ, કોઈ સિદ્ધિ, ચમત્કાર કે માત્ર લૌકિક હેતુ સાધવા ખાતર દોડ્યા કરે છે, પણ તેવા લોકો તો બીંત બૂલે છે અને જગતનાં બહેમ, લાઝચ, ભય અને પામરતા પોરે છે. ધર્મને નામે જે મહાઅનિષ્ટો દેખાય છે, એનું કારણ એ જ છે અને તેજ જગતમાં ભય અને અશાન્તિ વ્યાપી રહે છે. ધર્મનો તો એક અં પણ મહાભયથી ઉગારી શકે છે. ધર્મ તો મદા જ્યોતિ છે. જે ગ્રૂપ એક સ્થળે હોવા છતાં જગતને પ્રકાશ આપી શકે છે, તે આવો ધર્મ ભલે એક વ્યક્તિમાં હોય પણ તે આખા જગતનું કે બની શકે છે. એક વ્યક્તિનો અખતરો ધર, સમાજ, દેશ અ છેવટે આખા વિશ્વને લાગુ પડે, એમાં જ ધર્મનું વૈજ્ઞાનિક રહસ્ય છે.

“જે હવે તું તારા યુદ્ધના પ્રસંગને જ એ દસોડીએ જો. તું માને છે તેમ આ યુદ્ધ રાજ્યસુખના લોભ ખાતર મંડાયું, અનિવાર્ય હોઈને મંડાયું છે; છતાં એમાં તું જોડાઈને મંડાયું.”

તો તને સ્વર્ગ મળશે અને દુષ્ટીને પડીશ તો રાજ્યભંગ મળશે. તારું કે ગીતાનું યુદ્ધમાં મૃત્યુ થાય તેનું પાપ જે નારી આત્મદૃષ્ટિ પરાપર બંધે એટલે કે તને રાજ્યભંગનો મોહ કે મૃત્યુનો ભય નહિ રહે તો તને નહિ લાગે. તારી અન્નારની બમિકા બંનનાં મને લાગે છે કે તું યુદ્ધથી છુટવા બેસે મશે, પણ છુટી શકીશ નહિ; જ્યાં તું કાપરતાથી બાગીશ એમાં નથી તો આત્માનો ઉદ્ધાર કે નથી તો તું મારે છે તેમ જીઆદિના દેહની કે કૌરવાદિના દેહની રક્ષા કાચુ કે યુદ્ધ તારા બાગવાથી અટકવાનું તો નથી જ! નથી બીરુ ચર્ચ બાગવાથી તો છે સ્વધર્મખંડન અને કર્તવ્યવ્રણના. જે આ એ આગ્યાં તો આત્માપાતનું મદાપાપ પેસવાનું જ છે અને પડી તો તારી વાસનાત્મક શુદ્ધિ પણ જ્યાં ને ત્યાં નિર્ગળતા પોપવા ખાતર કર્તવ્યમાંથી નાકાગ્યારી ગોતવાની ટેવવાળી ચર્ચ જવાની. શું આ ઓછી આધ્યાત્મિક હાનિ છે ! અને આધ્યાત્મિક પક્ષના આ અજ્ઞાન શું વ્યવહાર પક્ષે પણ અલાભકર નથી ? છે જ. જે વીર લોકોમાં તું માન્ય છું ત્યાં કીર્તિ ગૂમાવી જેરીશ અને ઊલટી તારી અપકીર્તિ થશે, વીરોની વંશપરંપરામાં એ અકીર્તિની ગાથા ગવાશે. કૌરવો જેવા પણ તને કીટકાર આપી તારા વીરતાના યુગ્મની પણ નિંદા કરશે. એક તરફ આટલાં બધાં ખરેખર અનિષ્ટો છે , બ્યારે તું માને છે કે યુદ્ધમાં જોડવાથી કુલધાતકપણાનું પાપ લાગે. કુલ ભ્રષ્ટ થાય વગેરે વગેરે. પણ તે તારા ગોખેલા શાસ્ત્રોના શબ્દોથી તું ભડકે છે એ ભડક છોડી દે, એ શાસ્ત્રોને જ છોડી દે. લૌકિક શાસ્ત્રોની કક્ષાથી હવે તું પર થવાને લાયક છે. માટે તારા પૂર્વબ્રહ્મો છોડ અને યુદ્ધનો નિશ્ચય કરી બેઠ.' કર્તવ્યાર્થવ્યવેનો નિશ્ચય બાલ્ય સંહારથી નહિ પણ એની પાછળ રહેલી ભાવનાથી થવો જોઈએ. એટલા જ માટે કહું છું કે જોજો, હો, સમતાનું લક્ષ્ય-આત્માનો દોર-ન ચૂકતો."

“હવે આવાં કે બીજા પ્રકારનાં કર્મ કરવા છતાં તારી

સાધકતામાં બાધા કેમ ન પડે, એ ખાતર અને આત્માના દોરમાં તારું ધ્યાન કેમ રહે એ ખાતર, મારા નૂતન યોગની વાત કરું.”

“તત્ત્વનિચાર અને વ્યવહારનો મેળ મળ્યા પછી આ યોગમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. આ યોગ નૂતન એટલા માટે કે તે પ્રચલિત યોગ કરતાં જુદો છે. એટલે પહેલાં તો આત્મયોગ માટેની શરત એ કે અહીં નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ નોંધએ, એકાગ્રતા નોંધએ. સાંસારિક ધ્યેયોથી બુદ્ધિ નિશ્ચયાત્મક નથી રહેતી અને આત્મામાં એકાગ્ર નથી થતી માટે સાંસારિક કામનાઓથી છૂટવું નોંધએ, સાંસારિક કામના છોડીને પુરુષાર્થ કરનારને આજીવિકાના સાધનનું દુઃખ કદી રહેતું નથી. પણ એણે એની પણ પરવાથી છૂટવું નોંધએ. જો કે એ બળ આ કક્ષામાં ગયા પછી અવશ્ય આવે જ છે. માટે તું આ યોગમાં નિષ્ઠ થા.”

“આ યોગનાં બે પાસાં છે : (૧) બુદ્ધિની સમતા અને (૨) કર્મની કુશળતા. જેની ફલાસકિતં તરમ પડે છે તે કર્મમાં કુશળ બનતો બને છે. તે સ્પષ્ટ સમજ જ રહે છે કે ક્રિયા વિના એક લાલુ પણ કોઈ ટકતું નથી, માટે ક્રિયાને છોડવાથી કર્મબંધન નહિ છૂટે, પણ ક્રિયામાં ફલાસકિત નહિ રાખવાથી છૂટશે, આવી દશા સ્થિતપ્રજ્ઞની સહજ રીતે હોય છે.”

“આવા યોગમાં પાપ પુણ્યની કશી દરકાર નથી. આવ વર્મમાં પ્રસાદ સહજ હોય છે. એટલે જેનો આત્મા પ્રસન્ન છે તેનાં બુદ્ધિ, ચિત્ત, મન, ઇન્દ્રિયો પણ પ્રસન્ન રહે જ છે, જે શરૂઆતમાં ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ વગેરેને કાબૂમાં લેવાં જ પડે છે, પણ એ કાબૂમાં એકલો બળાત્કાર નથી હોતો ! એ ઇન્દ્રિય-નિગ્રહ પાપ પ્રસંગોચિત અને રસિક હોય છે. કારણ કે શ્રદ્ધા, ભાવના અગિયાર બુદ્ધિ એને બંને રીતે બગતો રાખે છે (એટલે જૈનપરિભાષા મણુત

ગેકનાર ચારિત્ર્યોના પ્રેમને પગથી પગે ચાલે છે. એને પગે
 હોતો જ નથી એટલે જગતની સામેના વેદવેદેક અધિકના પગ
 અને દરેક પદાર્થના પ્રસંગમાં તે પ્રસંગ જ રહે છે. ગરીબ આ
 જ્ઞાનના સખદુઃખના શદનના પાપરાયી એ અંગમ પગે નથી, એ
 મનમાં કશી કામના આવતી નથી, જ્ઞાને તે તેમાં એ બળનો નથી
 એટલે બીજાને પાપ દુઃખમાં જે ઉદ્ધેય ને પાપ સખમાં જે
 પ્રુથ્વાલી અને સ્પર્શ થાય છે તે એને થતાં નથી. જગતની સામાન્ય
 દષ્ટિ કરતાં એની દષ્ટિ નિરાળી હોય છે. સામાન્ય રીતે જગતના
 લોકો તે બીજા શું કહેશે ને શું માનશે, ને ઉપર મદાર (ધારણ)
 બાંધીને કામ કરતા હોય છે. એટલે બપ, બપ ને બપ તથા દંભ-
 પાખંડ સંચાર પડે છે, પાગ આ સંગમીનું વર્તન એથી મેઝદું જ
 હોય છે. વિષયો પરત્વે પગ એ સંગદ્વેષ ન થાય એ રીતે સામ્ય
 રહે છે, પગ વિષયોથી બીજા બાળનો નથી તેમ એને દ્રાઈ
 સ્થળે પ્રતિબંધ પાગ હોતો જ નથી. સારંશ કે દ્રાઈ નીતિ-રીતિનાં
 આકર્ષક લોકાચારનાં બંધન એને બાંધી શકતાં નથી, એ ગગન-
 વિહારી હોય છે, છતાં એના આચારવિચારમાં નર્મ સંગમ, વૈરાગ્ય,
 તપ ને ત્યાગ બધાં હોય છે. પગ એ બધામાં શુદ્ધતાને બદલે
 રસિકતા, અતઃપણુને બદલે વિશ્વપ્રેમ, ડરને બદલે નીડરતા, દીલાશને
 બદલે પરમ દૃઢતા અને આદંકારને બદલે નિખાલસ નમ્રતા
 મરવરે છે.”

“વિષયોમાં કૃધ્યાન આસક્તિ જ જન્માવે છે, આસક્તિથી
 મના જગે છે, કામના સક્રિય બની શુભ દેવાની લાઝત ખડી કરી
 યત્તિ કરાવે છે. એને લીધે વચ્ચે ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધથી
 ટળે છે. સારાસારનું ભાન ટળે છે. પ્રજ્ઞાની સ્થિરતા ટળે છે.
 જે નામ આત્મપાત. આવો આત્મપાત ઉપજા યોગીને હોતો
 તેથી તે કદી અશાંત થતો નથી. આદર્શ એની સામે નિરંતર
 છે. એટલે સિદ્ધાંત ખાતર એ હરપળે પ્રત્યેક પ્રકારનું સ્વાર્પણ

૫૨ ને

તપર હોય છે. એ સદા જાગતો રહેવા માટે, પ્રભુત્વ, ગુરુત્વ કે
 ક્ષત સ્વત્વ શરણ લે છે. જૂતી ફૂટેલાને ધરમૂળથી ફર કરી
 મુટેલા પાડવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરે છે. એનો પ્રસાદ એ
 માના ધરનો હોઈ કદાચ ઇ સંયોગોમાં ટળતો નથી. સમુદ્રમાં
 પાણીનાં પૂર આવે છતાં તે ઉદારીન રહે છે એટલે માઝા નથી
 માવતો, તેમ આવો સ્થિતપ્રજ્ઞ કામો ધરી આવવા છતાં એમની
 કામના નથી રાખતો, એટલે એને માટે આત્મશાન્તિની માઝાગુમાવ-
 વાનો ભય નથી. એ ભય તો કામ ભોગોની કામના જેને હોય એને
 ન હોઈ શકે, પણ આની તો આવી શાંત દશા હોઈને અમુખ પણ
 એને સ્પર્શતું નથી. તે નિર્ભયતાથી અને નિરહંકારથી ભય અને
 દિવ્ય જીવન જીવે છે એમ પ્રસાદપૂર્વક પરંતે ગેખતાં-આત્માને
 દેખતાં-જેવટે મોહ અંકુરસહિત ખરી પડે છે. આસક્તિતું બીજ
 ન જળી જાય છે. અને દેહાયુષ્ય લગી ટકી છેવટે એ પ્રલિનીવાણ
 પામે છે.

ગીતાદર્શન

અધ્યાય ત્રીજો

ઉપોદ્ઘાત

[આ અધ્યાયનું નામ કર્મયોગ છે. કર્મયોગ એટલે કર્મોમાં જોડાવું તે. જૈન પરિભાષાથી પરિચિત પાઠકો આ વાંચતાં જ બોલી જાહે, “અમારે તો કર્મભુક્તિ જોઈએ છે, કર્મ સાથે જોડાણ નથી જોઈતું.” પણ તેવા ઉતાવળા પાઠકોને આ અધ્યાય ‘લાલખત્તી’ બતાવીને ધીરા પાડે છે અને “ કર્મયોગ એટલે શું ? ” તે કહી દે છે.

જૈન સૂત્રો માંહેલા ક્રિયા શબ્દનો અને ગીતા માંહેલા કર્મ શબ્દનો સુમેળ છે. જૈન સૂત્રો પડકારે છે કે જ્યાં લગી કર્મવર્ગણા અને મન છે, ત્યાં લગી ક્રિયા તો છે જ. એનાથી કાંઈ છૂટી શકે નહિ. છૂટવું એ જેમ શક્ય નથી, તેમ ક્રિયસ્કર પણ નથી. એટલું ખરું કે એ પૈકીની શુભાશુભ ક્રિયાને છોડીને માત્ર શુદ્ધ ક્રિયાને પકડવી જોઈએ. શુદ્ધ ક્રિયાને ચારિત્ર શબ્દથી પણ ઓળખાવી શકાય. પણ આવી શુદ્ધ ક્રિયા જ્ઞાન વિના હોઈ શકે નહિ. મારે પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી આવી શુદ્ધ ક્રિયા. જ્ઞાનવિહણી ક્રિયા આંધળી છે. એથી જેમ જ્ઞાન એ જીવનું લક્ષણ છે, તેમ શુદ્ધ ક્રિયા એ પણ જીવનું લક્ષણ છે. પોતાના લક્ષણથી પોતે જુદો કેમ રહી શકે ?

સંબંધમાં પણ આમ જ બન્યું. ને કે અર્જુનમાં કુટિલતા નથી, ઊલટું અર્પણતા; ઉદારતા આદિ ગુણો ઝળકે છે. એની નવીનતાની ભૂખ પણ આપણે ગત અધ્યાયમાં જોઈ ગયા છીએ એ ન ભૂલવું. જોઈએ અને તેથી જ એ ખરી વાતને આખરે પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકશે એ આપણે આગળ જોઈશું.

પણ અત્યારે તો એને જે અંચળ બુદ્ધિએ વિચાર જન્માવ્યો હતો, તે ફરીને નવો સ્વાંગ સજીને ઊભો જ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માના કથનનું ખરું તાત્પર્ય એ સમજી શકતો નથી. આ અધ્યાયના આરંભમાં એ જાતનો એ પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે “જે કર્મ કરતાં બુદ્ધિ સારી છે” એમ તમે જ કહો છો તો પછી ‘માટે યુદ્ધમાં જોડા’ એમ વળી કહીને મને યુદ્ધ જેવા ધોર કર્મમાં જોડાવાનું કેમ કહો છો? આ તમારી ગોળગોળ—મિથ—અનિશ્ચિત (દૂધમાં પગ ને દહીંમાં પગ જેવી) વાણી સાંભળીને મારી બુદ્ધિ મૂંઝાઈ જાય છે. શા માટે જાણી જોઈને એમ કરો છો? જ્યાં હું એક વાતને બરાબર સમજવા લાગું કે તરત જાણે એથી ઊલટી જ બીજી વાત કરવા માંડો છો.”

અર્જુનના જેવો જ ઉકળાટ સાધકમાત્રને થાય છે. જ્ઞાનીઓની વાણીમાં હંમેશાં અનેકાંતપણું હોય છે. મનુષ્યની સાંકડી બુદ્ધિ એ તરત સમજી શકતી નથી, એટલે મૂંઝાય છે. જ્ઞાનીની વાણીને સમજવા માટે પણ પાત્રતા જોઈએ, શ્રદ્ધા જોઈએ.

અર્જુનમાં એ હતો, એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ મહાત્માએ એ વત સમજાવીને “બુદ્ધિયોગનું શરણુ પ્રથમ લેવાનું” કહ્યું હતું, એથી તું એમ ન સમજ કે કર્મને સમજીશું તજવાનું કહ્યું હતું. બુદ્ધિયોગથી યુક્ત પુરુષો કર્મજન્ય ફળને તજી શકે છે. કર્મ કરવા છતાં નિર્લેપ રહી શકે છે, માટે કર્મને શુદ્ધ દષ્ટિએ આચરવા ખાતર મેં બુદ્ધિયોગની તારીફ કરી છે. અને બુદ્ધિયોગ વિનાનું કર્મ અસાર છે એમ કહ્યું

છે. પણ એથી તું 'કર્મને છોડી દેવાનું' સમજ લે તો તો મદદા વ્યવસ્થા થાય."

'જ્ઞાન વિના મોક્ષ નથી' એનો અર્થ જ્ઞાન એકલાથી જ મોક્ષ છે, એમ કદાચ એકાંતે પકડી ગેસે તો તે 'જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ' બન્નેથી વંચિત રહી જાય. એકલા કર્મયોગમાં જેમ જડતાનો ભય છે, તેમ એકલા જ્ઞાનયોગમાં પણ શુદ્ધતાનો ભારે ભય છે. મારો મુખ્ય મુદ્દો તો 'અનાસક્ત કર્મયોગ'નો છે. અને તે ધર્મારતના પાયા પૂરતો શુદ્ધિયોગ જરૂરી છે. પાપો યાગ્રતા હોય ત્યારે તો પાપાનાં જ ગીત ગવાય ને ! એટલે મેં જ્ઞાનયોગની વાત કરી, એથી તારો વિષાદ તો દળવો પડ્યો, પણ દંતુ તને પ્રસાદ મળ્યો નથી. એ પ્રસાદ તો 'કર્મયોગથી' જ મળશે. કર્મયોગને પચાવે તેવી તારી ભૂમિકા તો છે, પણ તારી શુદ્ધિને સમતામાં કાયમ માટે સ્થિર બનાવવી પડશે. "

આમ કહીને 'કર્મયોગ' એટલે શું ? શા માટે ? પુણ્ય અને પાપની વ્યાખ્યા શી ? કર્મને અને ધર્મને સંબંધ શો ? કર્મ અને યજ્ઞને શું લાગેવળગે ? એ બધી વિચારણા આ અધ્યાયમાં આપણે જોઈ શકીશું.

